

NECRÒPOLIS ROMANES DEL CAMP D'ELX. LOCALITZACIÓ, DESCRIPCIÓ I CRONOLOGIA¹

Roberto LORENZO DE SAN ROMÁN

NECRÒPOLIS. f. Cementiri; cast. *necrópolis*. És un mot d'ús purament literari, aplicat a grans cementiris o als cementiris antics, objectes d'estudi arqueològic. ETIM.: pres del grec νεκρόπολις 'cementiri subterrani', compost de νεκρός *cadàver* i πόλις *ciutat*, com si diguéssim *ciutat dels morts*.

Diccionari Català-Valencià-Balear

Resum: En època romana la *Colonia Iulia Ilici Augusta*, més coneguda com a *Ilici*, disposà de diverses necròpolis. De moment en coneixem sis, quatre d'extramurs a l'àrea periurbana d'*Ilici* i dues més d'intramurs, que a l'antiguitat tardana modificaren la trama urbana preexistent. Al segle I les necròpolis s'organitzaren segons els eixos viaris, com era tradició en el món romà: unes al nord, amb urnes d'incineració, seguint la *via Augusta*, i una altra a l'est d'*Ilici*, paral·lela a l'actual camí de l'Alborrocat, amb moltes inhumacions que segueixen un ritual de tipus itàlic. A partir del segle IV, i en el marc de la progressiva cristianització de la topografia urbana, sorgiren noves necròpolis d'inhumació, una al sud de la ciutat i dues més a l'interior de les muralles trencant la tradició anterior de separació entre el món dels vius i el dels morts.

Paraules clau: *Ilici*, necròpolis romanes, xarxa viària romana, antiguitat tardana.

Abstract: In the Roman period *Colonia Iulia Ilici Augusta*, better known as *Ilici*, had several burial areas. So far we identify six necropolis on it; four of them outside-walls in the peri-urban area of *Ilici*, and another two *intramuros*, which modified the pre-existing urbanism in Late Antiquity. In the 1st century, necropolis were structured along the roads, as it was traditional in the Roman world; the two northern ones with cremation urns, following the *Via Augusta* towards *Ilici*, and the eastern one going parallel the current path "camí de l'Alborrocat" with many inhumations that seem to follow italic rituals. From the 4th century, in the context of the progressive Christianisation of the urban topography, new burial areas appeared in *Ilici*, a little one to the south of the city, and two important necropolis inside the walls breaking the Roman tradition of separation between the world of the living and the dead.

Keywords: *Ilici*, Roman necropolis, Roman roads, Late Antiquity.

¹ El present article s'ha realitzat en el marc del projecte d'investigació HAR2012-34035 (*Lectura arqueològica del uso social del espacio. Espacios domésticos y vida social entre la Antigüedad y el Medioevo*) del MINECO. És fortament deutor d'un treball anterior publicat l'any 2007 sota el títol *Viejas y nuevas necrópolis en la evolución del paisaje funerario de Ilici en la Antigüedad tardía*, però incorpora algunes dades i interpretacions noves.

² Ni a *La ciudad romana de Ilici* de Rafael Ramos de 1975 –tesi monogràfica que recull les intervencions efectuades sobre l'Alcúdia fins aleshores–, ni tampoc en el catàleg de l'exposició *Iberia, Hispania, Spania. Una mirada desde Ilici*, coordinat el 2004 per Lorenzo Abad i Mauro Hernández –un important revulsiu historiogràfic i actualització de la investigació sobre el jaciment–, cap apartat no es dedica específicament a les necròpolis romanes senzillament per manca de material, ja que no és un tema que haja interessat a la investigació tradicional sobre *Ilici*. El primer treball exhaustiu i obra cabdal de referència és, sens dubte, *El mundo funerario romano en el País Valenciano. Monumentos funerarios y sepulturas entre los siglos I a. de C. - VII d. de C.* de Ricardo González Villaseca, publicat l'any 2001, en què per primera vegada se'n recopila la informació i s'analitzen en profunditat els enterraments romans de l'Alcúdia, amb cerca de paral·lels i propostes de data-

ció fiables. I, deutor de l'anterior, el 2007 apareix una nova reflexió sobre les necròpolis romanes, especialment les d'època tardana, a l'article «Viejas y nuevas necrópolis en la evolución del paisaje funerario de *Ilici* en la Antigüedad tardía», publicat a la revista *Lucentum* per un servidor.

³ Com a precisió lingüística inicial, que es pot seguir molt més argumentada en un treball d'Antoni Biosca (2010), si el nom de la ciutat antiga era *ILICI* no pot derivar-se un gentilici *il·licità*, atès que cap doble LL llatina justifica l'ela geminada, sinó obligatòriament la solució *il·licità*. D'altra banda, i per tal de precisar conceptes, caldria distingir entre *Ilici* –ciutat ibera, romana i visigoda– i *Elx* –ciutat islàmica, cristiana i actual–, dos assentaments pròxims però diferents. És així que tindríem dos gentilicis que farien referència a dos diferents realitats socials i, llavors, podríem parlar del bisbe *il·licità* Winibal o de l'historiador *el·là* Pere Ibarra, però no a l'inrevés, tal com indica la simple lògica etimològica: *Ilici* = *il·licità*; *Elx* = *el·là*, malgrat l'arrelament social de què gaudeix la doble equivocació *il·licità* (= d'Elx). En realitat podria tractar-se d'un castellanisme derivat directament del mot *il·licitano* que tant va defensar Aurelià Ibarra com a gentilici dels seus veïns d'Elx des de mitjan segle XIX, tasca que va continuar son germà Pere assolint un gran èxit amb posterioritat al descobriment de la Dama d'Elx. El gentilici *il·licitano* va continuar defensant-se posteriorment –també en castellà– per Alejandro Ramos al llarg de cinquanta anys a mitjan segle XX, i va arrelar totalment en el subconscient popular amb la forma actual *il·licitano*. *Il·licità* no seria sinó la catalanització d'un mot que impròpiament s'aplicà als nascuts a Elx, amb l'ànim d'imaginar una continuïtat entre la ciutat romana i la musulmana; una continuïtat automàtica que ací no és seguida.

Fa uns quants anys vaig introduir un treball sobre les necròpolis d'*Ilici* a l'antiguitat tardana (LORENZO 2007) amb les següents paraules d'*El mundo funerario romano en el País Valenciano*: «los cementerios de la antigua *Ilici* son escasamente conocidos al igual que su ubicación en la estructura urbana. Las noticias son escasas o confusas, y cuando conocemos algunos materiales no podemos precisar su lugar de procedencia» (GONZÁLEZ VILLASECA 2001: 396). Amb una descripció tan desoladora ja podem entendre per què la investigació arqueològica ha bandejat i pràcticament oblidat el món funerari de l'antiga *Ilici*,² pensant –amb raó– que sense base empírica amb què treballar no es podia arribar enlloc.

Ens enfrontem, veritablement, a una informació molt fragmentada i amb moltes llacunes. Sovint per tractar-se d'uns estudis molt antics, normalment no coneixem la posició ni la relació entre les tombes, les mides ni les relacions estratigràfiques que s'hi poden establir; ni pràcticament els aixovars ni les posicions o característiques físiques dels cadàvers, etc. Fins i tot desconecem la ubicació exacta d'algunes necròpolis i moltes vegades no en tenim cap croquis ni planta precisa, només descripcions genèriques en el millor dels casos. Atesa la situació, i d'acord amb criteris moderns de sistematització del registre i la informació arqueològica, les paraules de Ricardo González Villaseca de l'any 2001 semblen conservar tota la vigència.

Tot i això sí que hem pogut avançar els últims anys en el coneixement parcial de les necròpolis romanes del Camp d'Elx, bàsicament pel que fa a la seua localització i datació. En bona part gràcies a la revisió d'antics treballs i papers de Pere Ibarra i d'Alejandro Ramos, i a la reinterpretació de dades velles a la llum dels coneixements actuals, però també pels últims descobriments arqueològics fets amb una metodologia moderna més rigorosa. D'aquesta manera, després de publicar una aproximació a les necròpolis *il·licitanes*³ pel que fa a la ubicació, rituals d'enterrament

i nombre d'individus (LORENZO 2007), noves troballes i informacions aparegudes gràcies a les intervencions arqueològiques desenvolupades els últims anys per Alebus SA a la Ronda Sud –una informació que hem d'agrair als seus responsables Eduardo López Seguí i Palmira Torregrosa Giménez– i especialment per Arquealia al camí de l'Alborrocat –desenvolupades per Jesús Moratalla Jávega, a qui també hem d'agrair, un cop més, l'ajuda i la disponibilitat–, ens permeten ampliar la informació i acceptar ara la invitació de LA REL·LA de recuperar la base d'aquell treball i presentar ací l'estat de la qüestió de les necròpolis romanes ilicitanes, amb el desig que futures investigacions ens apropen més i més a la realitat del paisatge funerari –i de la mentalitat i la ideologia de la societat humana que el va crear– de l'antiga *Colonia Iulia Ilici Augusta*.⁴

Actualment, ja podem parlar de mitja dotzena de necròpolis romanes al Camp d'Elx, organitzades d'acord amb els eixos viaris principals (o també a dins de la trama urbana) d'*Ilici*, així com de nombroses troballes aïllades que col·laboren a enriquir el panorama funerari il·licità. Al treball ja esmentat de 2007 se'n proposà una denominació per a batejar-les, amb noms que fan referència als propietaris de les terres –les necròpolis del Torrero o del Tio Peix–, però també a la microtoponímia –la necròpolis de l'Alborrocat (ara ja n'hi ha dues), del Camp d'Experimentació Agrícola I (i ara també II)– o a una ubicació especial –la necròpolis de la basilica–.

1. BASE EMPÍRICA

1.1. Fonts tradicionals: els germans Ibarra i Alejandro Ramos

Fins a l'aparició del monumental treball de Ricardo González Villaescusa (2001), es constata un buit historiogràfic desolador, ja que les úniques fonts publicades n'eren dues:⁵ el compendi sobre *Ilici* d'Aurelià Ibarra de 1879 i les memòries d'excavació d'Alejandro Ramos de les campanyes dels anys 1950-1954, amb algunes altres referències en obres generals posteriors del mateix autor.

La font més antiga, Aurelià Ibarra (1879: 167-168), explica haver excavat el 1856 un conjunt de sepultures al nord de la lloma:

¿Tiene nada de extraño, [...] que, inmediatamente que descendemos de la Alcudia, hácia el norte de ésta, encontremos los enterramientos de sus antiguos habitantes? En vez de causarnos extrañeza, debemos hallarlo muy natural, sirviendo además para demostrarnos que por aquel sitio, se dilatava una de las principales vías de la ciudad, por cuanto por aquella parte se establecieron los sepulcros [...].

Son dignos de mención primeramente, entre los que hemos hallado, por ser los más toscos y sencillos, unos enterramientos contruidos de sillares medianamente labrados, que dejaban un espacio

⁴ El lector interessat a ampliar informació sobre el món funerari romà pot consultar les obres clàssiques de: Jocelyn Toynbee (1971) sobre antecedents, creences, ritus i característiques formals de les tombes i necròpolis romanes; Jean Prieur (1986), amb referències a ritus, monuments i simbolisme funerari; i Javier Arce (1988), exhaustivament centrat en els emperadors i el simbolisme polític dels seus funerals. A més a més, Juan Manuel Abascal (1991) és útil per a aspectes legislatius i el seu paral·lel arqueològic; i són una referència molt actual les monografies de Jorge López Quiroga (2010) i Alberto Sevilla (2014) sobre la arqueologia i els usos de l'espai funerari peninsular. *Vid.* també les obres de Ricardo González Villaescusa (2001 i 2003), per a una anàlisi ideològica a partir de la realitat material dels exemples coneguts al País Valencià, així com un resum divulgatiu de Lorenzo Abad i Juan Manuel Abascal (2003) sobre necròpolis i ritus funeraris romans en terres valencianes, i un altre de María Luisa Ramos (2003) per a *Hispania*.

⁵ A banda de les *Efemèrides* de Pere Ibarra, de les quals ja en parlarem, n'hi ha una tercera que no és transcrita ací per fer referència només a una sepultura, «enclavada en el centro de la antiquísima ciudad», estudiada per Bernardo Morales el 1887 i publicada en el *Archivo de Roc Chabàs* (MORALES 1888).

bastante holgado para la colocación del cadáver: dos grandes piedras, algunas, de una longitud mayor de 2 m, un ancho de 0'80 m, y un espesor de 0'40 m, formaban las paredes laterales; y otras dos piedras, una colocada sobre el testero, y otra sobre los pies, encajando en una ranura de las laterales, cerraban el cuadrilongo, que tenía por cubierta, tres grandes ladrillos de 0'90 m cuadrados cada uno, por 0'08 m de espesor, los cuales, conservaban la huella de los dedos del alfarero, impresa en toda la superficie, en forma de X al fabricarlos.

Otros enterramientos descubrimos, que en vez de las grandes piedras que dejamos mencionadas, tenían muros de mampostería, pero cubiertos con el mismo género de ladrillos; debiendo advertir, que tanto en unos como en otros, existía sobre los ladrillos, un maciso de cal y canto, de un espesor de 0'45 m. ¿Acaso este maciso, podría servir de cimentación bastante sólida y segura para elevar sobre el nivel del suelo algún modesto monumento?

Es de notar, que en el interior de alguno de estos sepulcros, se encontraban varios clavos de hierro, algunos de los cuales, adheridos por el rovin sobre la superficie interior de las paredes, por la parte de su cabeza, y toda la pua del clavo, hacía el centro; causándonos tal posición en el primer momento cierta extrañeza, que desapareció bien pronto, al observar en algunos de ellos, residuos de madera, que demostraban, que los cadáveres se habían depositado encerrados en cajas de dicha materia, sobre las que se había hecho la obra, ó colocado las piedras de que antes dimos cuenta, para mejor resguardarlos sin duda.

Otros sepulcros, consistían en un gran trozo de piedra, regularmente tallada, con una cavidad bastante para contener el cadáver, y los cuales se cubrían con una desmesurada losa, que ocupaba toda la extensión de aquellos toscos sarcófagos.

En ninguno de estos sepulcros, hecha excepción de algunos restos humanos, de que guardaban ciertos vestigios, se hallaba cosa digna de mención especial, excepto alguna que otra cáscara de huevo; y sólo en uno, encontramos una redomita de vidrio, colocada entre los huesos de las piernas del esqueleto, que en este sepulcro se encontraba bastante entero, y la cual, debió servir de vaso lacrimatorio, ó para contener cualquier esencia [...].

Contigüo á donde aparecían los modestos enterramientos ya mencionados, y entre los que dejamos de decir, hallamos vasos ó urnas de tierra cocida, conteniendo cenizas y ánforas cortadas longitudinalmente, en el interior de las que se hallaban restos humanos [...].

Per altra banda, Alejandro Ramos reexcavà el 1948 la basilica paleocristiana descoberta el 1905 per Eugène Albertini i les terres immediates al nord (RAMOS 1954) i dedicà els següents dos anys a ampliar-ne l'excavació cap al sud i l'est (RAMOS 1956 i 1962). A finals de 1950 avançà, doncs, cap a l'est des de la basilica, cap al caminet d'entrada a la seua casa-museu d'aleshores, actualment asfaltat, i

excavà un conjunt de sepultures molt superficials, amb restes de fins a cinc individus (RAMOS 1956: 107):

Apenas comenzamos a cavar y a una profundidad de 25 centímetros de la superficie, o sea en pleno nivel agrícola, observamos la aparición de unos huesos, que descubiertos con el cuidado que el caso requería, nos mostraron la existencia de varios esqueletos casi completos, en número de cuatro, orientados de Este a Oeste, más los huesos de las piernas de otro, y todos ellos deteriorados seguramente a causa de las labores agrícolas, dada su proximidad a la superficie, razón por la cual deben haber desaparecido otros esqueletos de esta supuesta necrópolis visigoda [...].

En ninguna de estas sepulturas se han encontrado restos ni huellas de madera, clavos ni otros indicios de cajas o féretros para su enterramiento; es más, las fosas excavadas para inhumar los cadáveres eran de dimensiones reducidas. Este conjunto de observaciones nos hace suponer que los cadáveres, tal vez envueltos en simple sudario, fueron colocados en las fosas y cubiertos de tierra, de forma que probablemente a simple vista pudieran localizarse las sepulturas.

La modestia de estas sepulturas se manifiesta asimismo en sus ajuares, que casi no existían, pues sólo se han encontrado fragmentos de vasijas muy bastas, y tan sólo junto a uno de los cráneos y en el lugar correspondiente a las orejas había unos pendientes en forma de aro y con un adorno perforado de pasta vítrea. [...]. Este reducido número de sepulturas, conservado por hallarse entre árboles viejos, creo son parte de una necrópolis visigoda destruida por las labores agrícolas, necrópolis que corresponde a la última época en que estuvo poblada La Alcudia y que corresponde al tipo de las de Herrera del Pisuerga, Castiltierra y Ville de Mesa, y cuya cronología se puede calcular que corresponde a los siglos VI-VII después de J.C.

Alguns anys després, en publicacions de caràcter general, Alejandro Ramos recuperà la informació sobre la necròpolis de la basílica i en precisà alguna dada, com la posició del cap «a levante» (RAMOS 1970: 84), i també modificà la profunditat en què aparegueren alguns dels enterraments, «a poco más de diez centímetros de la superficie» (RAMOS 1974: 121).

Finalment, també excavà entre 1952 i 1954 una altra necròpolis al que anomenava sector 6-F de l'Alcúdia, al sud del caminet d'accés a la seua casa des del camí de l'Alborrocat, i al nord de les Termes Orientals excavades darrerament (RAMOS-TENDERO 2000), i en presentà els resultats a dues memòries d'excavació. Alguna fotografia i una breu introducció a la corresponent a 1952 (RAMOS 1956: làmina CIX), amb la indicació «enterramientos, posiblemente visigodos» als peus de les imatges, i noves descripcions de tombes i d'aixovars a la corresponent a 1953 (RAMOS 1962: 91):

Al lado [en las tierras sitas al sur del caminal que conduce al camino de l'Alborocat y al linde de la finca] había un piso de argamasa, sobre el que había varias losas, que delataba la existencia de unas sepulturas, que una vez descubiertas mostraron una de ellas dos esqueletos y uno en la otra, pero sin ajuar alguno. (RAMOS 1956: 113) [...] Arrancando el piso de época romana tardía que conservaba restos de estucos en sus paredes [...] y continuada la excavación, encontramos una construcción de tipo funerario [...] saqueada de antiguo, sin que en ella hayamos encontrado resto alguno. En ella había aún dos huecos cubiertos, en parte todavía con grandes ladrillos cuadrados, que por su forma nos hace pensar fueron sepulturas. La obra es de un cemento bien enlucido en las paredes y el piso. Otra razón para considerar de tipo funerario este monumento es que alrededor de él y en su mismo nivel, hemos encontrado varias sepulturas, todas ellas construídas con losas de sillería los lados y cubiertas con otras iguales [...]. Una de ellas conservaba su ajuar, integrado por un collar de cuentas de vidrio y espinas de pescado, unos pendientes de cobre con adornos de vidrio uno de ellos [...] y varios anillos de cobre y hierro, así como un botón [...]. Otra también tenía un collar, compuesto de cuentas de vidrio y ágata, y varios anillos de cobre [...], ajuares de factura romana tardía. (RAMOS 1962: 91-92 i làms. LXX-LXXI-LXXII).

Un altre cop a publicacions posteriors de caràcter general (RAMOS 1970 i 1974) amplià la informació de la necròpolis del sector 6-F i en proposà una datació al segle v:

También hemos localizado en La Alcuñia una necrópolis de esta época [siglo v]. Las sepulturas estaban formadas por varias losas verticales y como tapadera en algunas ocasiones se utilizaban ladrillos de grandes dimensiones, de forma cuadrada. También las había abiertas en un gran bloque de piedra en el que habían hecho el hueco suficiente para alojar el cadáver, siendo en este caso la tapadera de una sola pieza. Por regla general carecían de ajuar funerario, revelando con ello el influjo del cristianismo, y tan sólo en dos sepulturas femeninas hallamos las modestas alhajas que usaron: sencillos anillos de bronce; pendientes del mismo metal y collares formados por cuentas, casi todas ellas, de pasta de vidrio. En esta necrópolis existía un monumento con pasillos, a cuyos lados, había varias sepulturas, todas ellas profanadas ya cuando se hizo la excavación, encontrándolas ya destrozadas. Estas sepulturas se hallaban cubiertas también con la misma clase de grandes ladrillos cuadrados, con un aspa hecha con los dedos cuando el barro estaba tierno. (RAMOS 1970: 74).

De hacia el siglo v podemos considerar es una necrópolis hallada frente al edificio de la casa y actual Museo, en la que la mayor parte de las sepulturas se hallan formadas por losas verticales, de distintos tamaños, y cubiertas muchas de ellas por ladrillos rojos cuadrados, salvo una de ellas labrada la caja en piedra en una pieza

así como la tapadera a dos vertientes. Casi todas ellas carecían de ajuar funerario, excepto dos de mujer, que tenían su collar, pendientes y varios anillos. (RAMOS 1974: 152).

Amb alguna altra referència minsa i aïllada sobre l'aparició d'enterraments a l'Alcúdia o la rodalia, com ara els recopilats a la «Breve nota de mis Efemérides Arqueológicas Illicitanas» de Pere Ibarra (1926: 155-166) o en el «Mapa arqueológico del término municipal de Elche» d'Alejandro Ramos (1953), fins ací tota la informació publicada pels dos únics excavadors de tombes d'*Illici* que en deixaren constància escrita –Aurelià Ibarra i Alejandro Ramos–, ja que de les nombroses exploracions i remocions de terra que ha patit l'Alcúdia entre els segles XVII i XIX només en coneixem el nom d'alguns participants i descripcions breus d'algunes troballes (LORENZO 2006: 43-53).

Com que aquesta informació era l'única de què disposava la investigació sobre les necròpolis d'*Illici*, incompleta i fortament descontextualitzada –en bona part per la mateixa antiguitat de les excavacions i per la formació no estrictament arqueològica de cap dels dos investigadors–, n'és l'única que s'ha anat repetint, si bé fragmentàriament, en les diferents monografies i treballs publicats dels últims cinquanta anys sobre la història d'*Illici* o del jaciment de l'Alcúdia.⁶

1.2. Fonts publicades el 2007: Pere Ibarra i Alejandro Ramos

Però en aquest punt destaca l'afortunat descobriment a l'Arxiu de la Fundació l'Alcúdia (AFA) d'esborranys i apunts de Pere Ibarra i de croquis i notes d'Alejandro Ramos que amplien la informació registrada en els seus diaris d'excavació dels anys 1948 a 1954.⁷

Pel que fa al primer cas, es tracta d'una petita part de les *Efemérides Illicitanas* perdudes d'Ibarra,⁸ reunides per Alejandro Ramos –qui tingué accés al document original com a arxiver d'Elx entre 1940 i 1974– probablement en la dècada de 1950 quan investigava els enterraments que li apareixien al sector 6-F de l'Alcúdia.⁹ Amb alguns altres esborranys d'*Efemérides* conservats a l'Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME) –*vid.* nota 7– ens serveixen conjuntament per conèixer l'aparició de diversos enterraments a l'Alcúdia i rodalies entre 1887 i 1925.

«aquestes *Efemérides illicitanas*, [...] eren una mena de diari que va iniciar Ibarra l'any 1870 i que fins el 1923 –última de les dates publicades en el llibre *Elche: materiales*...– abastava 1.773 notícies. Malauradament, els diversos volums que formaven aquesta col·lecció de notícies, sens dubte de transcendental importància per a conèixer la història de la ciutat en l'últim terç del segle XIX i el primer del XX, no estan actualment localitzats, encara que sí que figuren en l'inventari de la biblioteca Ibarra de l'any 1935. Trenta-tres fulls amb esborranys d'aquestes efemèrides es conserven en l'AHME (Manuscrits de P. Ibarra, lligall M/8, núm.1)» (CASTAÑO 2002: 191).

⁹ Una part de la informació proporcionada per aquestes efemèrides inèdites sobre troballes al Camp d'Elx fou aprofitada per Alejandro Ramos en el seu *Mapa arqueológico del término municipal de Elche* de 1953. Anys després la recollí Paul Reynolds (1993: 59-69), generalment amb l'anotació d'*unlocated*, ja superada (LORENZO 2007).

⁶ A l'obra de Rafael Ramos sobre el conjunt de l'*Illici* romana (1975: 260) només es parla de la necròpolis de la basílica i s'oblida la del sector 6-F, mentre que a la «actualització planimètrica» d'Alejandro Ramos (1997: 27-28), es destaca la basílica i la necròpolis del sector 6-F, però sense esmentar la de la mateixa basílica.

⁷ Cortesia dels seus descendents, Rafael Ramos Fernández i Alejandro Ramos Molina, i també de la Fundació Universitària d'Investigació Arqueològica «L'Alcúdia», als quals vull aprofitar per agrair-los la informació.

⁸ Segons Joan Castaño, qui més bé coneix l'obra de Pere Ibarra,

¹⁰ AHME, nota de Pere Ibarra. Una versió diferent conservada a l'AFA diu: «Alcudia: Sepultura de argamasa, cubierta de grandes sillares, cerca de la gran "piscina". En la sepultura se encontró un plato saguntino y una moneda de cobre. Bernardo Morales San Martín.- Sepulcro romano en Illici. El Archivo, tom 2º pag.111. Denia 1887 y 1888».

¹¹ AHME, nota de Pere Ibarra.

¹² AHME, nota de Pere Ibarra. Referenciada a *Breve nota de mis Efemérides Arqueológicas Illicitanas* (IBARRA 1926: 155): «De 6 Agosto a 8 de Octubre 1897: Excavación en la loma: hallazgo de dos sepulturas: algunos objetos».

¹³ AHME, nota manuscrita de Pere Ibarra.

¹⁴ AHME, nota de Pere Ibarra. Referenciada a *Breve nota de mis Efemérides Arqueológicas Illicitanas* (IBARRA 1926: 156): «3 Junio 1900.- Hallazgo en la Alcudia: sepulturas». La mateixa nota la trobem mecanografiada a l'AFA: «Al N. de la loma de la Alcúdia en tierras del torrero las mismas que años atrás halló Aureliano una cripta subterránea de cantería este se ha encontrado algunas sepulturas muy a la superficie. He visto huesos de tres esqueletos. Me he traído un craneo de mujer perfectamente conservado. Por el carácter que presentan las sepulturas parecen de romanos. El subsuelo queda intacto pues el dueño, Antonio Esteve no quiere ahondar y me dice que está muy obstruido de obra antigua y piedra».

Agosto de 1887.¹⁰

Se descubre una sepultura en la Alcúdia, cerca de la piscina. Cinco sillares formando la cubierta que suman en junto, 2'40 metros. Largo de sillar, 1,23 metros.

Dimensiones de la sepultura. Longitud 2,23, Ancho 0'60, Honda 0'75.

15 de agosto de 1895.¹¹

Vengo de la Alcúdia, de ver una sepultura que descubrieron ayer a última hora. He entrado en ella y espero escarbarla mañana a primera hora, antes de que vengan los trabajadores.

Efectivamente: hoy 16 me he personado en la Alcúdia y por mi propia mano he registrado la sepultura. El hueco está perfectamente conservado y rebocado de cal, tiene la tapadera por poniente, por medio de una gran losa. La cubren cuatro losas y (encima) una fuerte capa de hormigón y piedras, al exterior. El suelo también está enlucido. Ningún objeto. El cadáver estaba colocado de poniente a levante, con los pies hacia este punto, y únicamente me he traído gran cantidad de clavos de hierro (n.142 del catálogo) a los cuáles permanece unida porción de materia que bien parece madera, y con los cuales estaría construida o clavada la caja. El esqueleto, completo, me he traído el cráneo.

Dimensiones de la sepultura: Longitud. 2'60 – anchura: 0'64. Profundidad: 0'85.

8 de octubre de 1897. Efeméride 126.¹²

A poniente de la casita de la loma unos 8 metros, se han **encontrado** [*sic*] hallado dos sepulturas de piedra. En una de ellas había todavía, el esqueleto, en perfecto estado de conservación. Se ha encontrado en la misma, una sortija de plata, sin otro adorno que una marquita indescifrable, por lo borrosa.

13 de junio de 1898. Efeméride 147.¹³

Esta tarde he recibido la visita de Monsiér Paris con Don Pascual Serrano de Bonete.

Hemos estado en la Alcúdia, donde están cavando para sembrar alfalfa, al norte, lindando con los olivares de Rojas, donde han salido, revueltos en la tierra, muchos huesos y un cráneo humano [...].

3 de junio de 1900. Efeméride 247.¹⁴

Al Norte de la loma de la Alcúdia, en tierras del torrero, en las mismas que años atrás (1857), halló Aureliano una cripta subterránea de cantería, con bajada de escalera (Illici, lámina XIII) se han encontrado algunas sepulturas muy a la superficie del terreno. He visto huesos de 3 esqueletos. Me he traído un cráneo de mujer (número 144) perfectamente conservado. Por el carácter que presentan las sepulturas, parecen de romanos. El subsuelo queda intacto, pues el dueño, Antonio Esteve, no quiere ahondar, pues me dice que está muy obstruido de la obra antigua y piedras.

30 de enero de 1905. Efeméride 464. Hallazgo en Carmahadet.¹⁵

En una finca propia de Ramon Espinosa Tari en Carmahadet ha sido hallada una sepultura al parecer romana. Estaba formada por un rectangulo de doble fila de sillares asentados sobre una gruesa capa de canto rodado y otras piedras sueltas. No he podido medirla por que cuando la he visto ya la habian destruido. Los sillares miden desde 1 metro hasta 1'20 cm. Objetos sueltos solo he recogido dos vinagreras de bronce.

11 de febrero de 1907. Efeméride 562. Hallazgo en la hacienda de Porter.¹⁶

En la hacienda de Porter propiedad de Ramon Irles Candela se ha encontrado éste cavando una sepultura romana. Varios huesos humanos, dos monedas de bronce de las cuales he podido adquirir una que es de Filipo el Padre y lo de más merito un fragmento de una inscripcion lapidaria en marmol blanco veteado de verde que es esta:

D*

M*PUBL*

ET M*PUBL*

15 de agosto de 1909. Efeméride 656. Restos humanos en enterramientos hallados en el barrio nuevo del teatro Llorente.¹⁷

En la calle de Velarde (nueva del teatro Principal o Llorente) en la tercera manzana a mano derecha se han encontrado restos de enterramientos antiquísimos. El dueño de la casa en construcción, estw [sic] haciendo una profunda excavación en el angulo izquierdo a la entrada para abrir un pozo en cual recoger las aguas llovedizas. A una profundidad de tres metros han hallado los cavadores diferebtes [sic] osamentas humanas ordenados en serie de tres en tres y superpuestos en líneas de levante a poniente, aislados con tejas romanas puestas de plano, una a continuación de la otra. De los restos lo mejor conservados son los craneos y algunos fémures y costillas. No han encontrado ningun objeto.

11 de octubre de 1914. Efeméride 1120. Sepultura cerca de la Alcudia junto al Borrocat.¹⁸

En la excavación practicada para abrir un nuevo partidore que llevara el nº [sic] en la tercera elevación «brazo de levante» a levante de la Alcudia se ha descubierto una sepultura romana. Los muretes son de manposteria el piso de ladrillo cuadrado de 0'23 cm y estaba cubierto de 4 ladrillos cuadrados de 0'63 de lado. Largo sepultura 2'35 Ancho 0'50 profundidad 0'50. abierta a 1 m del piso del bancal.

Según me informan solo contenia huesos. He recogido algunos y dos ladrillos uno de cada tamaño.

¹⁵ AFA, nota de Pere Ibarra mecanografiada.

¹⁶ AFA, nota de Pere Ibarra mecanografiada. Referenciada a *Breve nota de mis Efemérides Arqueológicas Illicitanas* (IBARRA 1926: 157): «11 Febrero 1907.- Hallazgo interesante de una sepultura romana, lápida y dos monedas de bronce en la hacienda de Porter».

¹⁷ AFA, nota de Pere Ibarra mecanografiada. Se li adjunta una fotografia fragmentada de dos maons quadrats amb digitacions en aspa recolzats contra una paret de terra. Nota referenciada a *Breve nota de mis Efemérides Arqueológicas Illicitanas* (IBARRA 1926: 158): «5 Agosto 1909.- Restos humanos, antiguos, en la Calle de Velarde».

¹⁸ AFA, nota de Pere Ibarra mecanografiada. Referenciada a *Breve nota de mis Efemérides Arqueológicas Illicitanas* (IBARRA 1926: 160): «11 Octubre 1914.- Sepultura romana junto a Alborrocat».

24 de diciembre de 1915. Efeméride 1206. Sepultura en La Hoya.¹⁹

Hallazgo en La Hoya. Un labrador llamado Francisco Guilló, por apodo el Fortet de Guilló, practicando ciertas labores en un bancal de su propiedad ha encontrado una sepultura de grandes dimensiones, cubierta con cinco losas de cantería. Aun conservaba el cadaver, cuya vestimenta se deshizo al contacto del aire, y no ha podido conservar mas que los zapatos con grandes tacones. Con el fin de poder enseñarlo, lo ha vuelto a cubrir otra vez. Revueltos en la tierra, varios objetos: Una moneda de oro, Constantino IIII de la que ha tomado esta impronta. Haré por visitar aquello.

A) Cab a derecha. Constantinus Aug

R) VOTISV MULTIS A

Exergo PTB

9 de marzo de 1916. Efeméride 1221. Sepultura en Daimés.²⁰

En la hacienda llamada de «Diego Sempere» en Daimés, hoy propiedad de Agustín Agulló (a) el peix, preparando un bancal para alfalfa se ha encontrado Agustín un interesante grupo de sepulturas prerromanas. Cuatro de ellas estan formadas con dos mitades de ataúd de piedra de cantería, toscamente labrada; y varias otras formadas con losas colocadas en el suelo y otras verticales formando hiladas. La orientación de los esqueletos, todos, la cabeza hacia «la Cartagena». Objeto suelto ninguno tan solo unos fragmentos pequeños de hierro tenia un cadaver a su derecha, dentro de una de las de piedra. Tres fragmentos de piedra labrada he recogido del enorme montón de piedras sueltas y tejas rotas. Dos de estos son del mismo estilo que cierta ventana calada que se halló en la excavación de la Alcudia por Albertini: Son una columnita, a modo de parteluz, y el arranque de los arquitos; y un trozo, con ambas superficies labradas, diseñando parte de unas alas o pliegue de ropaje. El tercer fragmento es de un pequeño friso con estrias triangulares.

[dibujo] Dimensión interior: ancho cabecera 0'38 metros, ancho pies 0'27 longitud 1'22 profundidad 0'20. Dos iguales en tamaño y otras dos mayores de igual forma 0'35 x 1'70 x 0'20. Todas conservaban algunos huesos; y una de las dos pequeñas, el estado de conservación era mas completo pues de haberse extraído el esqueleto con precaución, se hubiera obtenido entero. Todas las tapas, conpuestas de tres losas las grandes y dos las pequeñas. En una de aquellas, en la cara interior que corresponde a la cabecera de la sepultura tiene grabada en hueco, rústicamente, una muesca o concavidad circular, con boquete de salida en esta forma: [dibujo].

La vecina del ventorrillo de Carabanes me ha cedido un Honorio de hierro forrado de oro hallado allí cerca.

¹⁹ AFA, nota de Pere Ibarra. Referenciada a *Breve nota de mis Efemérides Arqueológicas Illicitanas* (IBARRA 1926: 161): «24 Diciembre 1915.- Sepultura antigua, en la Hoya».

²⁰ AFA, nota de Pere Ibarra. Referenciada a *Breve nota de mis Efemérides Arqueológicas Illicitanas* (IBARRA 1926: 161), efeméride 1221: «9 Marzo 1916.- Sepulturas en Daymés» i efeméride 1228: «1º de Mayo 1916.- Honorio, de hierro con forro de oro, en Daymés. Regalo de una sepultura». També a l'AFA la veiem mecanografiada amb petites variacions, com *recogido per recogido*, alguns afegitons, ací remarcats en cursiva, i sense els dibuixos.

El grueso de las tapas de unos 0'10 m *poco mas o menos*. Registrada la tierra por los operarios nada hallaron que les llamara la atención. Dias despues he ido y repasado bien aquello y solo he recogido las piedras de que antes hago mención.

Me traigo esta sepultura hoy 5 de mayo de 1916 y la piedra.

3 de marzo de 1917. Efeméride 1294. Más restos en tierras de Peix.²¹

Me participa mi amigo Agustin Agullo (El Peix) haber reanudado la cava al norte del bancalillo donde halló la caja de piedra (ver efemeride nº 1221). Ha encontrado otra cavando al N. donde le indiqué. Muchos trozos de canteria y no pocos tiestos de tejas arabes, esto es de las curvadas. Objeto interesante ninguno.

29 de enero de 1918. Efeméride 1381. Safarix en la hacienda de R. Irles.²²

En la hacienda de Ramon Irles, cavando la era para plantar un jardin han sacado los cavadores algunos restos interesantes. Una rulara de argamasa con muretes laterales de N. a S. con todas las apariencias de un safarix, una losa de piedra con señales evidentes de haber sido hogar de algo, restos ceramicos romanos, tejas y dolianos. Una vasija, entera, en forma de botella emseada [subratllat, potser *anseada*], la rompieron, huesos humanos esparcidos entre ellos un craneo.

26 de enero de 1925. Efeméride 1928. Hallazgo de sepulturas.²³

En la Alcudia, con motivo de estar haciendo hoyos para plantar arboles se han encontrado algunas piedras interesantes, sobre todo, sillares con diversas labores. La pieza mas importante es un ataúd que conservava los huesos de los dos difuntos, por que son dos los craneos.

Las dimensiones son estas: Longitud 2'17, ancho 47 y 32. Ningun testimonio ni objetos. Piedra franca.

6 de febrero de 1925. Efeméride 1931. Más sepulturas.²⁴

En la Alcudia han salido tres nuevas cajas de piedra en el mismo punto donde se encontraron la caja el día 26 de Enero ultimo. El bancal está enfrente de la casa, linde del caminito del jardín.

20 de febrero de 1925. Efeméride 1935. Objeto de vidrio.²⁵

En el interior de una de las cajas de piedra, que se encontraron en la Loma, (Ver efemeride n. 1928) han encontrado una especie de violetero o florero de vidrio muy interesante. Afecta la forma adjunta y su estado de conservacion es perfecto. Lo guarda la propietaria S^a V^{da} de Ramos. Mide unos 12 ½ cms.

Fins ací les *Efemérides* de Pere Ibarra. En segon lloc, comptem amb els diaris d'excavació d'Alejandro Ramos de les campanyes 1948 a 1954, amb dades sobre els enterraments descoberts aquells anys i algunes precisions no reflectides a les memòries publicades; i a

²¹ AFA, nota de Pere Ibarra mecanografiada.

²² AFA, nota de Pere Ibarra. Referenciada a *Breve nota de mis Efemérides Arqueológicas Illicitanas* (IBARRA 1926: 163): «29 Enero 1918 .- Safarix antiguo en la Hacienda de R. Irles Gomis. Cerámica romana y restos de un hogar».

²³ AFA, nota de Pere Ibarra.

²⁴ AFA, nota de Pere Ibarra.

²⁵ AFA, nota de Pere Ibarra. Falta el dibuix que s'anuncia adjunt.

l'AFA també hi ha nombroses fotografies parcialment ordenades sobre les necròpolis –algunes ja publicades en diverses obres d'Alejandro i Rafael Ramos– i alguns papers amb informació variada.²⁶ Però la sorpresa més gran fou trobar-hi un croquis de la necròpolis excavada entre 1952 i 1954 al sector 6-F amb quasi una vintena d'enterraments numerats, alineats est-oest i adaptats a estructures que semblen anteriors (LORENZO 2007: 193).

1.3. Últimes aportacions: les excavacions d'Alebus i d'Arquealia

²⁶ L'obra desenvolupada a l'Alcúdia per Alejandro Ramos durant més de mig segle ha sigut aprofitada i estudiada en diverses publicacions i exposicions pels seus descendents i continuadors al jaciment. La seua anàlisi i relectura acurades, a més a més, permeten als investigadors trobar-hi sempre alguna sorpresa o una pista cap a la bona direcció. Actualment l'arqueòloga Ana Ronda Femenia de la Fundació «L'Alcúdia» està fent com a tesi doctoral una tasca d'inventari i catalogació del material documental d'Alejandro Ramos i és un disseny personal que l'estudi i futura publicació dels seus diaris d'excavació puguen contribuir enormement no només a difondre el llegat d'un dels principals investigadors de l'Alcúdia, sinó també a obrir noves vies d'investigació sobre el passat d'*Illici*.

²⁷ Excavacions realitzades per l'equip arqueològic que dirigeix Eduardo López Seguí, Alebus SL Patrimonio Histórico (<http://www.alebusph.com>), que tingué l'amabilitat d'enviar-me la informació inèdita generada per aquella intervenció d'urgència.

²⁸ Una informació inèdita cortesia del mateix Jesús Moratalla, qui me'n parlà a peu d'excavació i també posteriorment, i de Gabriel Segura Herrero, d'Arquealia (<http://www.arquealia.es>).

²⁹ A proposta de Ricardo González Villaescusa (2001: 127), les necròpolis extramurs poden dividir-se entre les ubicades a l'àrea *periurbana*, el lloc per excel·lència de les necròpolis urbanes a només 1 o 2 km de la ciutat, i les ubicades a l'àrea *suburbana*, entre els 2,5 i els 5 km, una sèrie de necròpolis que no són pròpiament urbanes tot i que sí que es desenvolupen sota la influència de la ciutat. Per al cas d'*Illici*, de moment totes les necròpolis romanes, i la islàmica, són periurbanes.

L'any 2003 Eduardo López Seguí i Sergio Llorens Campello, d'Alebus SL, dirigiren una intervenció d'urgència en les parcel·les Camí de l'Alborrocat I i II, frontereres per llevant amb el jaciment de l'Alcúdia, i n'aparegué un primer informe al CD *Actuaciones Arqueológicas en la Provincia de Alicante 2003* (TENDERO *et al.* 2004).²⁷ De tota la informació generada per aquesta intervenció, ens interessa especialment l'existència d'una inhumació segura i altres dues apuntades pels excavadors com a probables.

L'any 2009 Eduardo López Seguí i Gabriel Lara Vives, d'Alebus SL, amb motiu de fer un seguiment arqueològic de les obres de la Ronda Sud d'Elx, excavaren a la zona del que tradicionalment es coneix com a jaciment del Camp d'Experimentació Agrícola i en publicaren una memòria al CD *Actuaciones Arqueológicas en la Provincia de Alicante 2009* (GUARDIOLA-TENDERO 2010). Com veurem, es tracta d'una necròpolis islàmica amb gairebé un centenar d'inhumacions i amb una datació per al conjunt en els segles VIII-XI.

Finalment, l'any 2012 Jesús Moratalla Jávega, d'Arquealia, amb motiu d'una excavació d'urgència al camí de l'Alborrocat perquè hi passaven una conducció d'aigua potable cap a la Marina,²⁸ pogué constatar l'existència de moltes tombes romanes que abasten des d'època tardorepublicana fins al segle IV, organitzades en funció d'un dels eixos nord-sud de la centuriació il·licitana i qui sap si, potser per la mateixa presència dels enterraments, el principal de tots aquells.

2. LES NECRÒPOLIS DE L'ANTIGA ILICI

A partir de tota aquesta informació, les pàgines següents defensen l'existència de sis necròpolis romanes per a *Illici*, quatre d'extramurs a l'àrea periurbana²⁹ i dues més d'intramurs que sens dubte modificaren la trama urbana preexistent (Fig.1).

Pel que fa a les extramurs, les d'època més antiga es localitzen immediates al jaciment. La primera, o necròpolis de l'Alborrocat I, a orient, organitzada en paral·lel i entre el camí del qual pren el nom i l'Alcúdia, amb un ritual de caire itàlic a les tombes més antigues atribuïble als primers individus vinculats amb l'època fundacional de la colònia. La segona, o del Torrero, al nord, amb un nombre important d'enterraments i tipologia variada de tombes, amb urnes i també inhumacions, probablement en funcionament des d'època altimperial. Ambdues necròpolis semblen vincular-se a la principal via de comunicació del territori il·licità, la *via Augusta*, i funcionaren com a zones d'enterrament almenys fins al segle iv.

Una altra necròpolis d'urnes, la del Camp d'Experimentació Agrícola I, també probablement altimperial, s'ubicava més al nord, a uns 900-1.000 m de l'Alcúdia i també lligada a la *via Augusta*, però no sembla haver subsistit moltes generacions perquè no s'hi han documentat les inhumacions que solen indicar una datació posterior al segle ii, només cremacions. Finalment, i posterior en el temps, una quarta necròpolis amb diverses inhumacions a uns 1.500 m al sud del jaciment, la del Tio Peix, completa el paisatge funerari al rodal d'*Ilici*.

En època tardana, i en el context de la cristianització de la topografia urbana, a partir del segle iv dues altres necròpolis trencaren la prohibició d'enterrament intramurs i modificaren la trama romana preexistent: una primera i principal, la necròpolis de l'Alborrocat II, a la part centre-oriental de la lloma, amb un gran nombre d'enterraments i tradicionalment vinculada amb una estructura identificada com a mausoleu, i una segona ubicada al voltant de l'absis de la basilica paleocristiana, és a dir, *ad sanctos*, i indubtablement cristiana.

Diverses concentracions menors i alguna sepultura aïllada repartides al llarg dels principals eixos de la *centuriatio* completen el paisatge funerari de l'*Ilici* romana,³⁰ mentre que una important necròpolis islàmica s'ubica paral·lela a l'antiga via romana al Camp d'Experimentació Agrícola II, però ja queda fora dels objectius d'aquest treball.

³⁰ «In the case of the villa sites in the (centuriated) Campo de Elche, the location of sites given in the two principal sources (RAMOS FERNÁNDEZ 1975: 1976) are often conflicting and illustrate the need for modern, accurate, survey in this area. Indeed, though a few villa sites were located from these sources, I was forced to abandon hope of finding and mapping sites in the area by this process» (REYNOLDS 1993: 45). Per tal de solucionar aquest problema denunciati per Paul Reynolds, ací es faciliten unes coordenades bàsiques de latitud i longitud, obtingudes a partir del programa GoogleEarth per a cadascuna de les localitzacions. Aquesta referència només és aproximada a causa de la impossibilitat d'ubicar amb precisió necròpolis excavades fa 150 anys, com la del Torrero, o per la manca de dades, com el cas de la del Camp d'Experimentació Agrícola. D'altra banda, tenim les troballes aïllades referenciades per Pere Ibarra en funció de la propietat en què apareixien —ciutades, després, per Alejandro Ramos (1953)—. He localitzat aquestes troballes sobre un *Bosquejo Planimétrico* del terme municipal d'Elx en què s'indiquen els noms de les

cases o *haciendas*, confeccionat per l'Institut Geogràfic i Estadístic a escala 1:25000, sense data (es marca que la còpia valia 10 pts.), i conservat a l'AHME sense referència, ja que encara estava pendent de restaurar i catalogar quan fa uns quants anys vaig poder consultar-lo i fotografiar-lo per cortesia de qui n'era director, Rafael Navarro Mallebrera. Les següents coordenades fan, per tant, referència a la casa i no tant als bancals i/o terres en què apareixien les sepultures: H^a de Torregrossa (38° 15' 00" N, 0° 42' 39" W); El Pilar (38° 15' 23" N, 0° 41' 13" W); H^a de Porter (38° 14' 00" N, 0° 41' 34" W); H^a de Ramón Irles (38° 13' 57" N, 0° 41' 40" W); H^a de Espinosa (38° 13' 14" N, 0° 40' 37" W); i H^a de Guilló (38° 12' 05" N, 0° 40' 36" W).

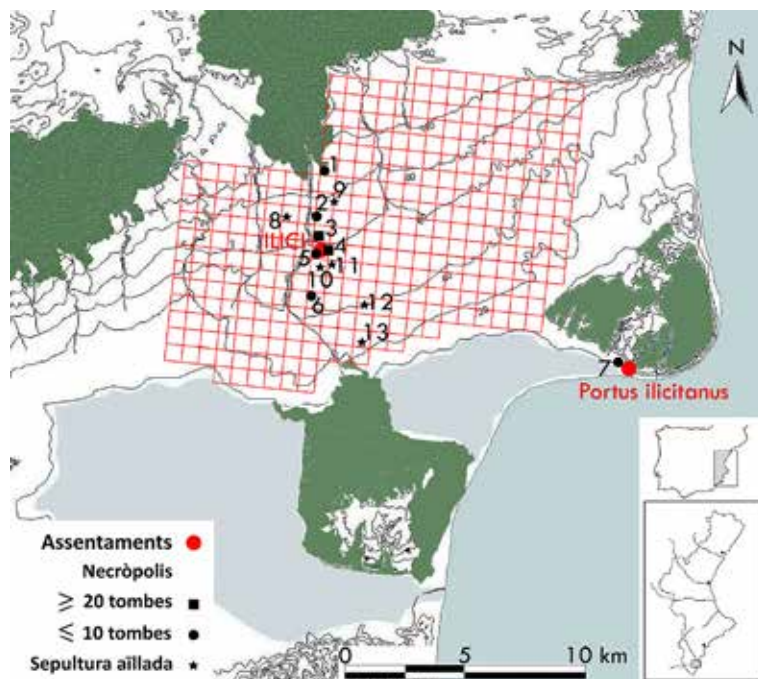

Fig.1. Troballes i/o jaciments localitzats al mapa. 1: Sepultures al carrer Velarde. 2: Necròpolis del Camp d'Experimentació Agrícola. 3: Necròpolis del Torrero. 4: Necròpolis del Borrocat I i II. 5: Necròpolis de la basilica. 6: Necròpolis del Tio Peix. 7: Sepultures en Santa Pola. 8: Tomba en Hª Torregrossa. 9: Tomba en el Pilar. 10: Tomba en Hª Porter. 11: Tomba en Hª R. Irles. 12: Tomba en Hª Espinosa. 13: Tomba en Hª Guilló.

2.1 Necròpolis de l'Alborrocat I (38° 14' 16" N, 0° 41' 32" W)

La necròpolis amb què comencem és la més modernament excavada i, per primer cop en les necròpolis ilicitanes (no en troballes aïllades, sinó excavacions en extensió), presenta una seqüència estratigràfica ben registrada i, per tant, unes datacions fiables, si bé encara provisionals perquè la investigació encara no ha terminat (*vid.* nota 28). Entre l'octubre de 2012 i principis de 2013, com a seguiment d'unes obres d'ampliació de la canalització d'aigua potable a la partida de la Marina, un equip d'arqueòlegs de l'empresa Arquealia identificà i excavà, paral·lela al camí de l'Alborrocat i davant del jaciment de l'Alcúdia, una gran necròpolis d'inhumació que comptaria amb una setantena d'enterraments, amb estructures arquitectòniques organitzadores de l'espai i també interessants aixovars.

Per aquesta mateixa zona ja teníem notícies de l'existència d'alguns enterraments. Concretament el 1914 (*vid.* *Efeméride* 1120 de Pere

Ibarra), en fer un partidor al canal de *Riegos de Levante* que, immediat a l'Alcúdia, travessa el camí de l'Alborrocat, es descobrí, a «1 m del piso del bancal», una sepultura de 2,35 m de longitud, 50 cm d'amplada i 50 cm de profunditat, amb murs laterals de maçoneria, maons quadrats de 23 cm a la base i una coberta feta amb maons de 63 cm d'amplada, amb restes òssies però sense aixovar. Més modernament, l'any 2003 l'equip d'Alebus SL documentà (*vid.* nota 27), al nord-oest d'una parcel·la ubicada entre l'Alcúdia i el camí de l'Alborrocat, una sèrie d'enterraments entre els quals una fossa simple i sense superestructura per facilitar-ne la identificació molt semblant a les que ara han aparegut, amb un enterrament individual en decúbit supí orientat SE-NO i un aixovar als peus consistent en una petita escudella ceràmica que contenia un ungüentari de vidre.³¹

En qualsevol cas, amb motiu de les obres anteriorment esmentades, i sempre d'acord amb les paraules dels excavadors, de les aportacions fetes durant el Curs d'Estiu de la Universitat d'Alacant *La Colonia Iulia Ilici Augusta y su entorno* el juliol de 2013, i també d'alguna informació apareguda en premsa, l'any 2012 s'obrí una rasa d'uns 180 m de llargada i d'una amplada mitjana d'1,40 m, i es pogué documentar, entre altres restes, una gran necròpolis romana de la qual no coneixem els límits oriental ni occidental ja que, malauradament, no fou excavada en extensió. Aquesta necròpolis abasta de nord a sud uns 170 m, i sembla organitzada al voltant d'una depressió del terreny probablement de caràcter natural, d'uns 28 m d'extensió de nord a sud, que resulta ser el lloc en què es produeix una major concentració de sepultures, que en aquesta zona arriben a superposar-se.

L'excavació (recordem que només parcial) de la necròpolis de l'Alborrocat I ha suposat la documentació d'unes 70 inhumacions, gairebé totes en fossa simple i orientades de nord a sud, amb els cossos col·locats en decúbit supí i les mans sobre l'abdomen o pubis, però també amb algunes superposicions separades per *tegulae* planes, especialment a la zona central caracteritzada per una forta depressió natural del terreny, i amb una cronologia preliminar per al conjunt que s'estendria des del segle I aC fins al IV, amb una major concentració per als segles I-II.

La major part de les inhumacions són en fossa simple i sense cap senyal a l'exterior; només ocasionalment hi trobem elements de delimitació com ara cobertes de lloses o *tegulae*, cistes de maçoneria, i molt rarament una senyalització externa, amb un únic cas que reutilitza elements arquitectònics anteriors. L'absència d'aixovar és la norma, generalment objectes d'ús quotidià com ara escudelles, plats, olles o algunes peces de *sigillata* una mica més luxoses i unes poques monedes, encara no identificades. També hi ha quatre tombes amb objectes de vidre i una amb bronze.

³¹ Segons l'informe citat a la nota 27: «En el punto 42 (sondeo 7A), junto a un conjunto de piedras que parecen corresponder al derrumbe o destrucción de alguna estructura y cubierto por los fragmentos del cuerpo de un ánfora muy fragmentada se encontraron los restos dispersos de un cráneo humano, muy alterado posiblemente por las labores agrícolas, ya que se encuentra a tan sólo 0,82 metros de la superficie. Por otro lado, en el punto 44 (sondeo 8A) localizamos una inhumación en fosa, donde el esqueleto aparece dispuesto en decúbito supino, con las manos cruzadas sobre la región pública, orientados los pies al SE y la cabeza hacia el NO. Los restos óseos se encontraron en general en un buen estado de conservación, aunque durante las labores mecánicas el cráneo fue separado del resto del cuerpo. A los pies del difunto se depositó a modo de ajuar un pequeño cuenco de cerámica gris en cuyo interior aparecen los fragmentos de un ungüentario de cristal. También cabe destacar, en cuanto al ornato personal, la presencia de un anillo de bronce en la mano derecha. No se ha documentado ningún tipo de cubierta, superestructura o señalización relacionado con la inhumación, que se encuentra a 0,92 metros por debajo de la superficie de la parcela».

D'altra banda, hi podem identificar tres tombes que mostren un aixovar molt especial, totes tres a la zona central de la necròpolis: un enterrament infantil, perfectament senyalitzat amb una cista de maçoneria i dipositat dins un taüt de fusta, s'acompanyava d'una llàntia de disc, un disc de plom decorat i un objecte d'os. La tomba inferior d'un enterrament doble tenia 9 llànties (datació preliminar 50-250 dC), fragments d'ou, un raspador de sílex (!) i una copa de vidre. Finalment, un enterrament probablement femení s'acompanyava de 33 llànties de disc decorades en relleu i/o amb marques epigràfiques, amb fotografies aparegudes en premsa.

Al voltant d'aquesta àrea central és on també s'han trobat restes d'uns banquets rituals o *silicernia*. Segons el testimoni de Jesús Moratalla, l'anàlisi preliminar de les restes ceràmiques i la identificació de nombrosos maxil·lars de porcs entre les restes de fauna aquí aparegudes ha permès a l'equip d'Arquealia parlar de les cerimònies funeràries en honor a la deessa Ceres en què s'immolava una truja, la *porca praesentanea*, i plantejar la hipòtesi d'un origen italià dels inhumats més antics d'aquesta necròpolis, que aleshores podrien ser colons de la fundació d'*Ilici* de l'any 42 aC o nous veterans de la *deductio* del 26 aC (vid. ALFÖLDY 2003), i/o els seus descendents immediats.³²

D'un moment posterior és una troballa molt diferent: un mausoleu que acollia diversos enterraments, presentava una forma absidal a l'est i devia obrir a l'oest, malauradament fora de l'àrea excavada. Aquesta construcció s'ubica també a l'àrea de major concentració de sepultures, la depressió ja esmentada, i n'és posterior a la major part. De manera que aquesta zona podria tractar-se de l'àrea principal i alhora nuclear de la necròpolis.

A l'interior hi ha una tomba directament relacionada amb la fundació del mausoleu, una inhumació parcial –en falta bona part del crani i també les mans– col·locada en una posició especial. És un decúbit supí però lleument girat, orientada amb el cap al nord i els braços creuats sobre el pit, i excavada la fossa sobre un llit de cendres. Aquest enterrament apareix centrat, però n'hi ha un segon, que també retalla la capa de cendres, ubicat posteriorment en un racó que quedava sense ocupar, associat a una llàntia de disc, una moneda i una peça de ceràmica comuna romana. Tots dos enterraments quedaren només uns centímetres per sota del nivell de circulació del monument funerari.

A partir de les proves recollides en el moment de l'excavació, els excavadors pensen que la ubicació del mausoleu, precisament a un lloc caracteritzat per una alta densitat de tombes anteriors, podria parlar-nos sobre l'existència d'alguna construcció funerària més antiga (desapareguda o encara no localitzada) i amb un poder d'atracció semblant, però sobre tot plegat encara ens falta informació.

³² Aquesta situació l'equip d'Arquealia la troba paral·lela a la propera *Valentia*, una altra fundació colonial, d'acord amb diferents articles d'Elisa García Prósper publicats a partir del seu treball d'investigació de DEA del 2002: *Los ritos funerarios de los primeros pobladores de Valentia, siglos II-I aC*, Departament de Prehistòria i Arqueologia, Facultat d'Història, Universitat de València.

Finalment, cal afegir que la ubicació d'aquesta necròpolis clarament al llarg d'un dels *cardines* de la centuriació ilicitana (vid. GOZÁLVEZ 1974; GONZÁLEZ VILLAESCUSA 2008), justament l'ubicat immediat a llevant de l'Alcúdia, permet plantejar als seus excavadors que l'antic camí romà fossilitzat sota el de l'Alborrocat (si bé l'actual estaria una mica desplaçat a l'est) siga el *cardo maximus* de la centuriació de l'ager ilicità o via principal de comunicació nord a sud, i que les sepultures s'organitzaren paral·leles al seu traçat precisament per l'entitat de la via.

2.2 Necròpolis del Torrero (38° 14' 30" N, 0° 41' 47" W)

En segon lloc, tenim la necròpolis periurbana documentada a mitjans segle XIX per Aurelià Ibarra, que suposà que «por aquel sitio, se dilatava una de las principales vías de la ciudad, por cuanto por aquella parte se establecieron los sepulcros» (IBARRA 1879: 167). Efectivament, malgrat una descripció tan escadussera —«inmediatamente que descendemos de la Alcudia, hácia el norte de ésta» (*ibidem*)—, parcialment precisada per les *Efemerides* 147 i 247 de Pere Ibarra (vid. *supra*), aquesta necròpolis podria coincidir amb la principal via d'entrada a la ciutat (RAMOS 1953: 329-330), la *via Augusta* que conformava el *cardo maximus* de la centuriació ilicitana (GOZÁLVEZ 1974: 102-103).

La necròpolis sembla caracteritzar-se per una llarga utilització atès que «contigüo donde aparecían los modestos enterramientos ya mencionados, [...] hallamos vasos ó urnas de tierra cocida, conteniendo cenizas y ánforas cortadas longitudinalmente, en el interior de las que se hallaban restos humanos» (IBARRA 1879: 168). L'esment d'urnes funeràries ha permès parlar d'una necròpolis d'incineració «probablemente altoimperial» (GONZÁLEZ VILLAESCUSA 2001: 399). A més, hi destacaria un *hypogeum* paregut a un d'existent a Cartagena, ja que així interpreta Ricardo González Villaescusa (2001: 384-385) una cambra subterrània que, per descripció, planta i secció, el seu mateix excavador (IBARRA 1879: 169-171 i lám. XIII) ja interpretà com a monument funerari (Fig. 2) —«cripta» per a Alejandro Ramos (1953: 330) o Paul Reynolds (1993: figura 58)—. En el dibuix de la secció podríem intuir l'inici d'una volta com a coberta, però a l'estat actual de la qüestió, i ja que fou desmantellat el 1856 després de l'excavació i venuts els carreus que el conformaven, potser no ho sabrem mai.

A més a més, l'existència d'aquesta necròpolis altimperial ens dóna una informació indirecta sobre l'extensió de la ciutat romana. Tot i que no coneixem bé la delimitació d'*Ilici* —que teòricament podria superar la superfície estricta de l'Alcúdia en qualsevol direcció—, a l'interior d'una ciutat romana mai no podríem trobar una necròpolis d'època altimperial, sinó a les immediacions, i sempre extramurs per les prohibicions existents (ABASCAL 1991; GONZÁLEZ VILLAESCUSA 2001). Per això, indirectament podem limitar el perímetre nord de la

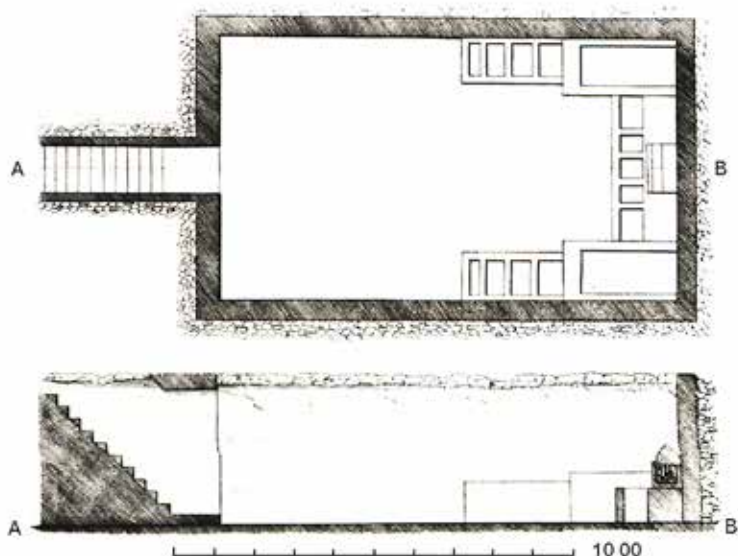

Fig.2. Hipogeu altimperial de la necròpolis del Torrero. Dibuix d'A. Ibarra.

ciutat al contorn septentrional de la lloma, el lloc més alt del jaciment potser aprofitat com a defensa i talaia, i apuntar com a molt probable que la colònia superara àmpliament el perímetre de l'Alcúdia en la resta de punts cardinals, a excepció del límit marcat per la necròpolis de l'Alborrocat I ja esmentada, d'acord amb les nombroses evidències arqueològiques registrades els últims 150 anys.

A partir de les dades registrades per Aurelià Ibarra, podem deduir-ne una fase tardana, en què les inhumacions i no les urnes devien ser la norma. D'acord amb les descripcions, hi establim diversos tipus d'enterrament:

Tipus 1. Tombes rectangulars realitzades amb carreus desbastats, amb lloses de 2 x 0,80 m i 40 cm de gruix als laterals i dues més de col·locades als peus i a la capçalera, encaixades en ranures de les lloses laterals. Els cossos es dipositaven en taüts de fusta que no deixaren cap resta, sense que en coneguem la posició o l'aixovar, només una referència imprecisa a closques d'ou i «una redomita de vidrio, colocada entre los huesos de las piernas del esqueleto», i la coberta la formaven tres maons de 90 cm² i 8 cm de gruix cadascun –l'anomenat *pedalis*, un maó que fa de costat 1 peu romà (29,7 cm)–, amb digitacions en forma d'aspa a la superfície, i tot sota d'una capa de calç i pedres d'una grossor d'uns 45 cm.

Tipus 2. Tombes de tendència rectangular amb les parets de maçoneria. Igual com abans, els cossos es dipositaven –en desconeixem posicions o aixovars– en taüts de fusta i la coberta la formaven també tres *pedalis* amb digitacions i la mateixa capa de calç i pedres.

Tipus 3. Sarcòfags de tendència rectangular realitzats en un únic bloc de pedra en què es tallà una cavitat destinada a rebre un cadàver del que també desconeixem posició o aixovar. Una gran llosa de pedra, que ocupa tota l'extensió del sarcòfag, feia la funció de coberta.

Podem complementar la informació anterior amb l'efemèride 247 de Pere Ibarra, del 3 de juny de 1900 (*vid. supra*), en què es parla de tres enterraments, un de femení, que aparegueren «muy a la superficie», al mateix terreny. Com que no se'n parla de cap coberta de *pedalis* ni d'argamassa, potser els cossos foren dipositats en una fossa simple amb taüts de fusta o amb alguna estructura de maçoneria que els treballadors de 1900 no reconegueren com a tomba fins que hi trobaren els ossos, i per lògica corresponen a un quart tipus d'enterrament diferent dels descrits per Aurelià Ibarra, menys elaborat.

Una altra informació fragmentària la trobem quan Aurelià Ibarra (1879: 168) parla d'algunes troballes efectuades en aquella zona amb anterioritat a les seues pròpies excavacions:

Unos labradores [...] encontraron en los vários [monuments, és a dir, tombes] que descubrieron, monedas y otros efectos, y en particular, en uno, que debió ser digno de mayor estudio y conservación, no sólo hallaron aun restos del esqueleto, sino tambien una espada y otros objetos, los que, dado su estado y el poco cuidado que de ellos tuvieron, se destruyeron bien pronto. Pero lo más doloroso, es que, ni rastro pudimos hallar, de una piedra que cubría aquel sepulcro, y la cual, decían, contenía una inscripción, pues la hicieron mil añicos [...].

Per tant, no només hi havia tombes amb aixovars rics, fins i tot, amb armes –o eines– metàl·liques, sinó que també n'hi hagué una almenys amb una làpida gravada amb inscripcions –reaprofitada o bé original– com a coberta.

D'acord amb els paral·lels propers (LORENZO 2007: 188, amb la bibliografia corresponent) de l'Almoina de València, la necròpolis també valenciana de la Boatella, les del Corralón a Los Belones i de San Antón a Cartagena, la del Camino del Monastil (Elda), la de La Molineta (Mazarrón) i la desapareguda de Las Torres a l'Albufereta (Alacant) obtenim una cronologia aproximada per a la segona fase d'aquesta necròpolis de finals del segle III o principis del IV a finals del segle VI; una datació que la inclou en la plena tradició romana tardana i/o cristiana.

Una necròpolis, doncs, d'origen altimperial i de llarga tradició, probablement vinculada a la principal entrada septentrional de la ciutat des de la *via Augusta* i en un terreny que estava «muy obstruido de la obra antigua y piedras» (IBARRA: *Efeméride* 247), la qual cosa potser indica el caràcter monumental d'algunes de les tombes, la densitat del nombre d'enterraments, l'existència de construccions adjacents a

la necròpolis altimperial que foren amortitzades en època tardana, o altres possibilitats igualment teòriques. En qualsevol cas, sembla clar que el manteniment aquí d'una necròpolis des d'època imperial estaria justificat per la pròpia existència de la via principal d'accés a *Illici*, la qual condicionarà la pervivència del lloc d'enterrament d'acord amb el costum de les ciutats romanes.

2.3. Necròpolis del Camp d'Experimentació Agrícola (38° 14' 57" N 0° 41' 51" W)

Gràcies al testimoni d'Alejandro Ramos al *Mapa arqueològic del término municipal de Elche*,³³ sabem que «en la carretera de Dolores apareixió un cementerio de incineración donde las urnas se encontraban alineadas a ambos laterales de una avenida de grava sobre un firme de tierra» (GONZÁLEZ VILLAESCUSA 2001: 121). La informació sobre aquesta necròpolis d'incineració es completa al mateix article amb una referència a la presència de «muchos esqueletos en la misma posición, es decir, con la cabeza a poniente, del lado derecho, mirando al mediodía», amb el que obtenim urnes funeràries ceràmiques de tradició ibèrica, urnes de plom de plena concepció romana i inhumacions en decúbit lateral dret que ens porten a un horitzó islàmic tot i que la «ausencia de datos impide fijar la cronología de éstos»:

Campo de Experimentación Agrícola.- Junto a la carretera de Dolores, apareció una urna cineraria de plomo y otras de barro gris. Este yacimiento es de gran interés por los datos suministrados. De época romana son urnas de plomo conteniendo ungüentarios de vidrio; otras de barro, de grandes dimensiones con vasos de perfumes, a veces con decoración pintada. Un platito de terra sigillata y un gran bronce de Augusto. Todo ello junto a muchos esqueletos en la misma posición, es decir, con la cabeza a poniente, del lado derecho, mirando al mediodía. La ausencia de datos impide fijar la cronología de éstos. Las urnas antes mencionadas aparecieron en hileras a uno y otro lado de una avenida de grava sobre afirmado de tierra. (RAMOS 1953: 344-345).

En papers d'Alejandro Ramos conservats a l'AFA sí que es conserva un apunt manuscrit «según datos facilitados por el labrador en 7 enero 1938» en què intuï la possibilitat de tractar-se d'una necròpolis islàmica, tot i que finalment mai no va publicar-ho. Es tracta de dos croquis –potser un n'és l'esborrany de l'altre–, i el que sembla primer

³³ «Los numerosos hallazgos de urnas cinerarias del período hispánico cubren un terreno que se extiende en línea paralela al Vinalopó, desde las inmediaciones de Elche hacia la Alcudia y cruzando ésta en dirección al Puerto Illicitano. De la mayor parte de estos yacimientos tenemos solamente la noticia escueta del hallazgo de las urnas, hallazgos casi siempre casuales que tuvieron lugar al trazar la carretera de Elche a Dolores o al efectuar labores agrícolas; pero hay dos yacimientos de los cuales hemos podido reunir varios datos sobre la situación y circunstancias ambientales. Estos son: el Campo de Experimentación Agrícola de Elche y La Alcudia. En cuanto al primero sabemos que fueron halladas las urnas formando dos hileras teniendo entre ellas un paso o camino de unos cinco metros de anchura de gruesa grava sobre arena; respecto al segundo, al Norte del promontorio de La Alcudia y junto al lugar donde se hallara la cripta, fueron encontradas varias sepulturas, según nos relata Ibarra Manzoni, quien, en presencia de estos monumentos, recordó las vías romanas a cuyos lados se levantaban los monumentos funerarios. Expuestos estos ante-

cedentes y dado que la dirección de la línea de urnas parece dirigirse a este punto de La Alcudia donde probablemente terminara el cardo máximo de la población romana, ¿será muy aventurado suponer se tratase de una vía de las características de las romanas, con los enterramientos a los lados? Y esto supuesto, y teniendo en cuenta que las edificaciones y enterramientos romanos se encuentran frecuentemente contruidos sobre otros de culturas anteriores, ¿será no menos atrevido pensar que esta línea de urnas, con vía en medio, fuera la necrópolis de la Illici ibérica? Todavía no hacemos afirmaciones, pero sentamos hipótesis que creemos de algún fundamento y esperamos ver ratificadas por descubrimientos posteriores» (RAMOS 1953: 329-330).

indica «enterramientos de inhumación árabe (?) siglo IV (?)», mentre que el segon es mostra més imprecís i diu «necrópolis romana o árabe (?) de inhumación». També parla de «enterramientos en urna siglo I de JC», afegeix que «hay que tener en cuenta que en la necrópolis había varios niveles con enterramientos», i remarca l'existència d'un camí de terra d'uns cinc metres d'amplada, paral·lel i immediat a la carretera de Dolors.

Un altre document de caràcter personal, una carta de la seua germana Paula quan Alejandro Ramos residia a Madrid, ens aporta més informació sobre els enterraments i les urnes aparegudes, així com també sobre el camí de grava, i ella fou la primera persona en suposar-ho «la carretera de Illice». La carta és del 12 d'octubre de 1935, probablement conservada per ell amb altres papers de feina per a fer referència a les troballes al Camp d'Experimentació Agrícola. Ella li envia un *cacharrete*, que:

se ha encontrado en el campo de experimentación, ese que hay yendo a Illice, pues están cavando un trozo de terreno para poder regarlo y en las excavaciones, se han encontrado una serie de esqueletos, con la particularidad de que todos estan colocados sobre el lado derecho y mirando al mediodia, es decir la cara al sur y la cabeza a poniente. Unos sobre otros, separados solo por tierra pero no mucha, cosa de un palmo o dos. A los pies de uno de esos cadáveres, me dicen que se encontraron 16 cacharritos como este, unos mas grandes y otro mas pequeño. Yo he visto unos cuantos enteros y en dos de ellos he observado que el cuello es de color negruzco. Te pinto la figura 1 [*dibujo*] para que te des cuenta de lo que le falta al que te mando. Dicen también que se han encontrado algunas ollas, pero que al quererlas sacar se rompieron todas. Pude ver un trozo de olla y creo que es igual barro que esa negra que tienes en casa con huesos de ave y un huevo dentro. También me dijo el hombre que me enseñó todo eso, que en otras ocasiones se han encontrado ollas y que una vez se encontraron una de plomo y que D. Pedro Ibarra dijo que eso era cuando la guerra contra Illice que debía estar allí el ejército sitiador. De los esqueletos que he visto unos 7 u 8, los hay que estan a medio metro del nivel del bancal de olivos y otros mas bajo. Me dijo mi informador que también se había encontrado ahora una moneda de cobre, pero que todo lo había recogido el ingeniero y que había dicho que no tocasen nada ni siguiesen cavando. Por eso no me traje una botellita de esas enteras y tuve que conformarme con esa. Creo que todo lo que se han encontrado antes y ahora se lo han llevado al museo de Alicante. A Rafael, que estuvo ayer tarde en mi campo se lo dije y dice que si el ingeniero es Torres, que vería si puede recoger una entera. Y nada mas. Si Rafa tiene la maquina y me la deja vere si puedo hacer una foto de los cadáveres si estan aún como los vi.
= [*Continuació d'un altre dia*] Supongo te habrá dicho la mamá que se encontraron otro trozo de estatua de marmol que es de la

del hercules que se encontraron en el fondo. Ayer por la tarde fui con Concha a ver eso de los cadaveres y ya los habían desecho los chiquillos a pedradas desde afuera, pero dotoreando aquello vi que donde estan cavando salia una capa de grava gruesa y al ver que me interesaba por ella, me dijo uno de los que hay alli que eso era una zona que tiene unos 4 metros de ancha, y que seguía hacia unas palmeras que señaló, y que por lo que pude apreciar, es hacia Illice, pues según me enseñó otro trozo donde también había salió hace años, dice la misma capa, y pienso yo que sería la carretera de Illice. En lo de los cadáveres, tenían cavado sacando restos unos 12 a 15 metros y que creen que deben seguir por bajo de los olivos, lo mismo que esa capa de grava, que va paralela al tajo de los cadaveres. Según me dijo ese de ayer, el cadaver en que se encontró la olla y botellines, era muy grande, y los cacharros salieron a la cabeza y no a los pies como digo antes. Yo, perito en la materia e historiador pulcro y de fama, pienso que es nuestro antiguo conocido Amilcar Vapor (digo Barca) que se le ocurrió ahogarse en la rambla, y que lo enterrarían allí donde enterraron a otros de su ejército. Claro está que puedo equivocarme en estas suposiciones. Salvador me ha dicho que el cacharrete que es mas gordo que lo partido y un poco mas grande es difícil mandártelo por correo sin que te llegue hecho trizas, así que le quito un trocito y te lo mandaré por si quieres estudiar el barro, y si te interesa, no lo rompas ni lo pierdas para poderlo pegar al cacharro cuando regreses [...].

A partir d'aquesta informació sabem que hi havia una superposició d'enterraments, separats els cossos per tan poca terra —«uno o dos palmos»— que les inhumacions posteriors, «a medio metro del nivel del bancal de olivos» de profunditat, obviarien l'existència de les més antigues, tot i que no se'n parle de talls ni d'intromissions. Diu la carta que un esquelet aparegué relacionat amb una urna que contenia 16 ungüentaris de vidre i és l'única referència a possibles aixovars, tot i que podria ser més aviat que l'urna corresponga a un enterrament d'incineració romana molt anterior que, segles després, fou parcialment afectat per les fosses en què s'inhumaren els cadàvers en decúbit lateral dret. En qualsevol cas els 7 o 8 esquelets esmentats —que en devien ser més i «seguir por bajo de los olivos»— es disposaven al llarg de la via pavimentada amb grava i terra, de 4 o 5 m d'amplada segons les versions diferents dels germans, però sense afectar-la, sinó organitzats al seu costat.

La historiografia actual, des de les aportacions de Vicente Gozávez (1974), ha confirmat la intuïció de Paula Ramos que recollí el seu germà sobre el camí de grava, i el més lògic és pensar que som al davant de la *via Augusta* en el tram més proper a *Illici* (REYNOLDS 1993: 67). A ambdós costats s'organitzà una necròpolis romana d'incineració en època altimperial, que es devia allargar ben bé fins a l'entrada de la

ciutat i entroncar amb la del Torrero que excavà Aurelià Ibarra. Segles més tard, també a la zona del Camp d'Experimentació Agrícola s'establí paral·lela a la via una necròpolis d'inhumació que, probablement per la posició dels cossos, Alejandro Ramos sospità islàmica i que només modernament l'arqueologia ha pogut estudiar amb més profunditat.

La característica bàsica del ritual islàmic és la inhumació en decúbit lateral dret, orientat el cadàver est-oest —en sentit perpendicular a la *Qibla*, això és amb el cap a ponent però mirant a la Meca—, dins d'una fossa excavada directament a terra i sense cap mena d'aixovar funerari, llevat d'un triple sudari. Atés que les necròpolis islàmiques o *maqâbir* hereten la localització extramurs de les antigues romanes (per la mateixa prevenció contra la cohabitació dels vius i els morts que, tanmateix, no afectà el cristianisme), properes a les portes o també al costat dels camins d'accés a la *madîna*, tot apuntava cap a la possibilitat que els moments finals d'utilització de la necròpolis del Camp de Experimentació Agrícola correspongueren a una *maqbara*. Des de fa pocs anys ja en tenim la confirmació.

L'estiu de 2009, amb motiu de les obres a la futura Ronda Sud que es preveu circumval·larà Elx, un equip d'Alebus SL, dirigit per Eduardo López Seguí i Gabriel Lara Vives, excavà una necròpolis islàmica d'uns 950 m², amb un total de 98 enterraments i una cronologia provisional entre els segles VIII i XI, ubicada a la zona del Camp d'Experimentació Agrícola i distant uns 890 m de l'Alcúdia. D'acord amb l'informe presentat (GUARDIOLA-TENDERO 2010), aquesta *maqbara* devia estar emmarcada a ponent per la *via Augusta*, per una rambla a l'extrem nord-oest i uns abocadors al nord-est, i per algunes estructures de combustió a la part sud-est de la zona excavada. Els arqueòlegs la relacionen amb les antigues troballes que ja hem vist recollides per Alejandro Ramos (1953: 344-345) i que suposen ubicades al sud dels nous enterraments.

A més de confirmar-nos l'existència d'una important necròpolis islàmica que ja havíem intuït, aquesta excavació ens proporciona una localització més precisa que no teníem sobre el jaciment o la zona que coneixem com a Camp d'Experimentació Agrícola, ja que en realitat no en sabem les coordenades (*vid.* nota 29). Alejandro Ramos sí que coneixia la localització d'aquest projecte de modernització agrària de la II República, però donà per descomptat que quan en parlava la gent ja sabia on era. Malauradament, el pas del temps ha esborrat el record de la seua localització exacta, i la historiografia ha anat citant el Camp d'Experimentació Agrícola però sense poder-lo ubicar amb exactitud, malgrat que segurament es relaciona amb l'actual Centre de Capacitació Agrària, també a la Carretera de Dolors. Per al cas que ara ens interessa, com a jaciment arqueològic potser podem localitzar-lo a partir de les coordenades de l'excavació d'Alebus del 2009 (38° 14' 57" N 0° 41' 51" W), però en realitat no podem precisar si la necròpolis

romana d'incineració apuntada per Alejandro Ramos es trobava al nord o al sud de les últimes troballes, i les coordenades 38° 15' 07" N 0° 41' 51" W que oferirem a l'article ja esmentat (LORENZO 2007: 199) només es poden entendre com a orientatives, i ara potser definitivament superades.

A l'estat actual de la investigació, i sense una datació més precisa que l'avançada pels seus excavadors als segles VIII-XI, ens resta el dubte encara, per la seua posició a uns 900 m de l'Alcúdia i a uns 1.800 m de la *vila murada* –aproximadament a la cruïlla entre el *cardo* que ve de Filet de Fora i el segon *decumanus* al nord d'*Ilici* si projectem el traçat de la centuriació–, de si aquesta *maqbara* o necròpolis del Camp d'Experimentació Agrícola II devia pertànyer a l'*Ilš* que s'esmenta al Pacte i a la Cora de Tudmīr, ubicada encara a l'Alcúdia al segle VIII (GUTIÉRREZ LLORET 1998), o bé a l'altra *Ilš* del segle X que naixerà al solar de la *vila murada* medieval, el futur Elx (LÓPEZ SEGUÍ *et alii* 2004).

2.4. Necròpolis del Tio Peix (38° 13' 26" N, 0° 42' 05" W)

D'aquesta necròpolis periurbana en teníem una breu notícia per Alejandro Ramos (1953: 347), ampliada el 2007 gràcies al testimoni original de Pere Ibarra –efemèrides 1221 i 1294, referides als anys 1916 i 1917 (*vid. supra*)–, que esmenta un grup indeterminat d'enterraments apareguts al sud de l'Alcúdia en un bancal d'una casa propietat d'Agustín Agulló *el Peix*. Hi aparegueren quatre sarcòfags, conformats mitjançant dos carreus treballats i encaixats, i amb coberta de lloses d'uns 10 cm de gruix. Tots quatre sarcòfags presentaven un retall d'uns 20 cm de profunditat per a acollir el cos, però n'hi havia dos de més grossos amb un espai intern de 35 x 170 cm que es cobrien amb tres lloses, mentre que els altres dos eren més petits, potser enterraments infantils, amb un espai intern de 38 cm d'amplada a la capçalera i 27 als peus per 122 cm de llargada, i la coberta la formaven només dues lloses –una de les quals sembla un element de premsa reutilitzat–. Pere Ibarra parla de diverses sepultures més, el terra de les quals es realitzà amb grans lloses planes mentre que les parets foren aixecades amb diverses filades verticals. En qualsevol cas, se'n conservaren prou restes com per a permetre identificar l'orientació dels cadàvers, tots de sud-oest a nord-est, amb el cap mirant cap a «la Cartagena».

Associats al grup de sarcòfags i a unes altres sepultures, aparegueren uns fragments de pedra «del mismo estilo que cierta ventana calada que se halló en la excavación de la Alcudia por Albertini. Son una columnita a modo de parteluz y el arranque de los arcos y un trozo con ambas superficies labradas diseñando parte de unas alas o pliegue de ropaje» que ens fan pensar en els famosos cancells o gelosies de la basílica. Un tercer fragment d'un petit fris amb estries triangulars, trobat entre l'«enorme montón de piedras sueltas y tejas rotas», així com també

«muchos trozos de cantería y no pocos tiestos de tejas [...] curvadas» apareguts l'any següent, juntament amb un altre sarcòfag al mateix lloc, permet plantejar la hipòtesi d'una certa monumentalització d'aquest grup de sepultures malauradament perdudes.

L'estiu de 2007 vaig poder localitzar «la casa d'Agustín Agulló» a què fa referència Pere Ibarra a la partida rural de Daimés, al costat de la porta principal de la qual encara s'aguantava dret un banc construït amb algunes de les lloses i amb altres materials trobats els anys 1916-1917, d'acord amb el testimoni i el record dels seus últims habitants,³⁴ els quals pogueren precisar que les restes aparegueren a ponent de la casa i que foren reutilitzades com a banc adossat a mitjans de la dècada de 1920. Les mides aproximades de les cinc lloses horitzontals, d'esquerra a dreta segons la fotografia, són 86 x 48 x 10; 65 x 46 x 10; 67 x 48 x 10; 81 x 48 x 10; i 72 x 53 x 10. Les mides aproximades de les lloses (primera i última) i blocs verticals (la resta), col·locades com a columnes per aguantar-hi les anteriors són, novament d'esquerra a dreta: 52 x 46 x 10; 60 x 30 x 20; 60 x 24 x 13; 59 x 27 x 12; 58 x 28 x 12; i 57 x 50 x 7.

Pel que fa a l'anòmala orientació de nord a sud, d'acord amb l'expressió «el cap a la Cartagena», podem recordar que tres construccions funeràries i huit tombes en fossa de la necròpolis d'Orriols (València), d'uns 2 m de longitud i cobertes per *tegulae* planes o col·locades amb una doble vessant, també s'orientaven de nord a sud d'acord amb una ubicació immediata i paral·lela a una bifurcació de la *via Augusta* propera ja a *Valentia*, de manera que per als viatgers que hi passaren els quedarien els mausoleus en un primer pla i en segon terme les tombes en fossa (ALBIACH-SORIANO: 1996). Per a aquest conjunt es proposa una cronologia general de principis del segle III fins al IV, i només en els moments finals, coincidents amb la construcció del mausoleu principal, és que canvia l'orientació dels enterraments d'aquesta última construcció —uns sepulcres de plom separats per murets i coberts per lloses— per tal d'orientar-se a l'est.

De manera anàloga, per a la necròpolis del *Tio Peix*, tot i desconèixer la distribució espacial dels diferents enterraments, potser podríem explicar l'orientació nord a sud com una adaptació a l'escenografia d'una via romana preexistent. Si relacionem la presència d'aquest conjunt de sepultures amb la centuriació il·licitana, la ubicació a ponent dels 38° 13' 26" N i 0° 42' 01" W, coordenades de la casa d'Agustín Agulló, ens apropa al *cardo* marcat per la continuació del carrer Filet de Fora i la carretera a Dolors, a l'oest d'*Illici*, i també al tercer *decumanus* al sud de l'Alcúdia, i podem imaginar-les exposades a la mirada dels viatgers a prop de la confluència entre ambdós eixos. En el seu moment (LORENZO 2007: 190-191) vaig apuntar la possibilitat de trobar-nos davant d'una prova sobre la ubicació del *cardo maximus* de

³⁴ La casa dita de Diego Sempere passà a poder d'Agustín Agulló Blasco, conegut com *el Tio Agustino*, *el Peix* o *el Tio Peix*, mitjançant una herència pel seu matrimoni amb Teresa Sempere, filla de l'anterior propietari. Posteriorment al descobriment de les tombes, els pares de la Sra. Magdalena García Vicente hi anaren a viure i fer-se'n càrrec de les terres. Vull expressar-los el meu agraïment per tota la informació, a ella i al seu fill Vicente Mollà García, els últims habitants d'una bonica construcció tradicional del Camp d'Elx que encara conservava un sòl de terra piconada tant a la porxada com a l'interior. La seua sorpresa en saber l'antiguitat de les pedres que conformaven el banc decorat amb plantes que havien vist allà tota la vida només fou superada per la meua alegria en descobrir-les i poder-les mesurar i fotografiar.

la colònia a ponent de l'Alcúdia, però la descoberta l'any 2012 de la necròpolis de l'Alborrocat I permet ara defensar amb nous arguments una vinculació entre l'eix fossilitzat immediat al camí de l'Alborrocat i el *cardo maximus*, com ja hem vist en tractar-la, i ara mateix sembla un tema obert a diferents interpretacions.

En qualsevol cas, la cronologia encara és un problema perquè si es tracta de tombes anteriors al segle IV, en què sembla generalitzar-se l'orientació est-oest, que esdevingué canònica amb el cristianisme incipient, no podem relacionar-les clarament amb les restes ornamentals que ens remetent a la decoració de la basílica d'Ilici en el segle VII de domini visigot i només amb l'aparició de nova informació podrem precisar més bé el que sabem sobre la necròpolis del *Tio Peix*. En aquest sentit, ha resultat una grata sorpresa descobrir l'existència d'una fotografia de Pere Ibarra sobre els sarcòfags «de Daimés», publicada el 2014 en el catàleg editat amb motiu de l'exposició sobre Pere Ibarra i la fotografia (GUILABERT 2014: 293). Sembla que la informació sobre aquest conjunt està destinada a aparèixer amb comptagotes, i qui sap què ens depararà el futur.

2.5. Necròpolis de l'Alborrocat II (38° 14' 22" N, 0° 41' 38" W)

Presentades les quatre necròpolis periurbanes, dues d'immediates a la lloma de l'Alcúdia i dues d'ubicades als camins propers, és el moment d'entrar a l'Ilici tardana, una ciutat que sobrevisqué al col·lapse de l'autoritat efectiva imperial, a la fi de l'Imperi Romà d'Occident i que fou seu episcopal durant els segles VII-VIII, per tal d'examinar les dues úniques necròpolis intramurs conegudes fins al moment. Primerament, la que sembla més gran, ubicada «en las tierras sitas al sur del caminal que conduce al camino de l'Alborrocat y al linde de la finca» (RAMOS 1956: 112), és a dir, el sector 6-F del jaciment d'acord amb la terminologia encunyada per Alejandro Ramos, i ací anomenada Necròpolis de l'Alborrocat II (Fig. 5) per diferenciar-la de la immediata Necròpolis de l'Alborrocat I (organitzada en funció de la via d'accés a la ciutat des de moments fundacionals i que no sembla que mai envaïra l'espai urbà).

Ubicada «en una zona pròxima a lo que sería el centro neurálgico de la ciudad, lo que refuerza su carácter tardío y probablemente cristiano» (GONZÁLEZ VILLAESCUSA 2001: 401), podem adscriure-li fins a 30 inhumacions segures, d'acord amb les memòries i diaris d'excavació d'Alejandro Ramos, algunes efemèrides de Pere Ibarra i dues excavacions dels anys 2002 i 2003, si bé podem suposar que n'hi hagueren moltes més en el context de l'extensió progressiva de les àrees funeràries als suburbis i a l'interior de les ciutats al llarg de l'antiguitat tardana –un fenomen vinculat a l'expansió del culte als màrtirs cristians i a les seues relíquies a les basíliques suburbials i intramurs (GODOY 2005), tot i que, a l'estat actual de la investigació, a Ilici només puguem

assegurar l'indubtable caràcter cristià de la necròpolis *ad sanctos* de la basilica-. En qualsevol cas, malgrat que ara no disposem d'espai per a tractar les transformacions urbanes de l'*Ilici* tardana i l'aparició de necròpolis intramurs, apuntem només que la necròpolis de l'Alborrocat II evidencia l'amortització sistemàtica d'antics llocs d'habitació en aquest sector oriental de l'Alcúdia,³⁵ el rebliment d'antics pous a finals del segle III³⁶ i també l'aportació de materials per a regularitzar la nova

Fig. 3 a i b. Vista parcial i detall de la columnata del passadís central (remarcada la primera de 6 columnes) del possible mausoleu del Borrocat (Fotos A. Ramos).

³⁵ «The rather patchy knowledge of the archaeology of the town does tell us that a cemetery was built in the late 3rd or 4th centuries within the town walls (Site 92.1) *in an area of houses and street abandoned by the mid 3rd century AD*» (REYNOLDS 1993: 9; la cursiva és meua).

³⁶ Interpretat tradicionalment com a testimoni de la destrucció de la ciutat pels francs en el segle III (RAMOS FERNÁNDEZ 1965 i 1975: 212-225): «el contenido de los pozos manantiales de *Ilici* parece hoy una colmatación consciente de un sistema hidráulico que había dejado de funcionar» (ABASCAL 2004: 93).

superfície funerària en un moment encara per determinar.

El primer element que crida l'atenció és l'existència d'una construcció descrita com a obra «de un cemento bien enlucido en las paredes y el piso», amb quatre receptacles quadrangulars com a espais principals comunicats per un passadís en forma de L, i el cobriment dels intersticis resultants mitjançant grans maons (Fig. 3a). Alejandro Ramos (1962: 91) el considera un monument funerari i Ricardo González Villaescusa (2001: 401-402) l'identificà com a mausoleu, tot i que també s'ha interpretat com a sòlides dependències d'etapes anteriors reaprofitades com a lloc d'enterrament (TENDERO-LARA 2004: 132). Ambdues opcions podrien ser veritat, atès que una estructura preexistent pot ser convertida en mausoleu i distribuïda en un nivell inferior com a lloc d'enterrament i un altre de superior per facilitar-hi l'accés o la representativitat social. En qualsevol cas, la decoració afectava els dos nivells, segons la nota «pared también con estucos pintados» observable al corresponent croquis d'Alejandro Ramos en referència a una de les inferiors.

Una anàlisi acurada de les fotografies d'Alejandro Ramos d'aquella excavació permet, tanmateix, constatar l'existència de fins a sis columnes al llarg del passadís central d'aquest suposat mausoleu (Fig. 3b), un fet que en un primer moment (LORENZO 2007: 192) fou interpretat com a prova per a reforçar la idea d'un segon pis al monument, de manera que els maons horitzontals no serien sinó part del nivell superior, apuntant la possibilitat d'un escaló a l'extrem sud-oriental (o final de la L), d'acord amb els croquis ja esmentats. Però actualment, i després de comentar-ho amb col·legues més savis i experimentats, trobe que podem trobar-nos davant les restes d'unes senzilles termes d'època republicana, necessàries en tota ciutat romana digna d'aquest nom i anteriors al conjunt proper de les termes orientals del segle I (RAMOS-TENDERO 2001) i que perfectament pogueren ser transformades en un mausoleu o, fins i tot, acabar organitzant tota l'àrea circumdant, com tradicionalment s'ha suposat. Les columnes no serien en realitat una altra cosa que les *suspensurae* d'un senzill hipocaust i els receptacles rectangulars diverses *piscinae* d'aigua tèbia, escalfades no per sota sinó pel costat, que fàcilment podien haver sigut amortitzades en un moment posterior i acabar com a espais funeraris (vid. GARCÍA-ENTERO 2005: 865). Així i tot, a pesar que el seu context immediat ens indique un reaprofitament per a usos funeraris, tota voltada d'inhumacions, en realitat no coneixem la posició de cap cadàver ja que el possible mausoleu es trobà saquejat, sense restes òssies ni aixovars de cap mena (RAMOS 1962: 91).

Pel que fa a la resta d'enterraments, seguint la informació ja citada dels diaris d'excavació d'Alejandro Ramos, n'hi trobem 19 –15 d'individuals, 1 doble i 3 d'infants– organitzats regularment i amb

prou espai entre ells com per a pensar en alguna senyalització exterior, ja que en cap cas no es retallen ni tampoc no se solapen (Fig. 4), i només una que no es numera aparegué desplaçada, i els ossos amuntegats (vid. *Diari* 25-v-1953). Totes les inhumacions, llevat d'una d'infantil paral·lela a un mur nord a sud, s'orientaven d'est a oest amb el cap a ponent quan fou possible identificar-lo, i només dues inhumacions

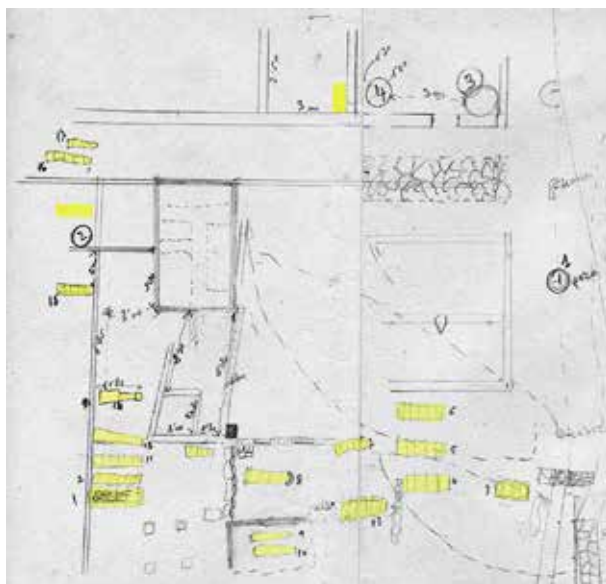

Fig.4. Croquis d'A. Ramos de l'excavació en 1952-1954 de la necròpolis del Borrocat II, amb les 20 tombes esmentades remarcades en color groc en els diaris.

individuals d'adults –núm. 2 i 12– disposaven d'aixovar.

D'acord amb el diari d'excavacions del 7 de març de 1953, les dotze primeres sepultures es definien com una «fosa abierta rompiendo el trespól romano, y luego, con losas y piedras de varia clase construyeron unos muretes laterales; cubren estas sepulturas, losas escuadradas o simples piedras». Tant els croquis com les descripcions de la resta d'enterraments corroboren aquesta informació i són coincidents amb la memòria d'excavació quan diu «todas ellas construídas con losas de sillería los lados y cubiertas con otras iguales» (RAMOS 1962: 91). No obstant això, més tard Alejandro Ramos publicà que «como tapadera en algunas ocasiones se utilizaban ladrillos de grandes dimensiones, de forma cuadrada» i que «también las había abiertas en un gran bloque de piedra en el que habían hecho el hueco suficiente para alojar el cadáver, siendo en este caso la tapadera de una sola pieza» (RAMOS 1970: 74), unes dades que mai no apareixen en els seus diaris contemporanis de

³⁷ «Se trata de un hallazgo de cierta magnitud ya que es uno de los escasos ejemplos del País Valenciano de sarcófagos monolíticos trabajados en un único bloque de piedra arenisca y con tapa. Fruto de las excavaciones realizadas en los años 40 por A. Ramos Folqués, las circunstancias de su hallazgo son confusas pues, si bien es cierto que debió encontrarse en las campañas de 1945-1946, no hemos podido recoger la referencia bibliográfica que lo confirme; así, las memorias de excavaciones realizadas en La Alcudia publicadas en el *Noticiario Arqueológico Hispánico* de esas fechas –volúmenes III, IV y V del NAH– no recogen datos de este enterramiento, aunque, por el contrario, sólo lo hacen de la necrópolis visigoda. Será en una publicación más moderna, donde A. Ramos hará referencia al cementerio paleocristiano de la Alcudia. En su *Historia de Elche* [...] al describir el sarcófago que nos ocupa hace alusión a un monumento funerario que

l'excavació. Més endavant arribà a indicar que les sepultures aparegueren «cubiertas muchas de ellas por ladrillos rojos cuadrados, salvo una de ellas labrada la caja en piedra en una pieza así como la tapadera a dos vertientes» (RAMOS 1974: 152). Però si aquestes referències posteriors no són una errada d'Alejandro Ramos en compilar dues obres de caràcter general, heretada després per la bibliografia més actual (*vid.* REYNOLDS 1993: 65; GONZÁLEZ VILLAESCUSA 2001: 402), llavors han de ser el resultat del descobriment en anys posteriors de noves sepultures cobertes amb maons i no amb lloses, i mai esmentades. A més a més, s'incideix en l'existència d'un sarcòfag, d'aparició confusa per Ricardo González Villaescusa,³⁷ que potser podria tractar-se d'alguna de les «cajas de piedra» aparegudes el 1925 i que Alejandro Ramos conegué durant molts anys al jardí de la seua mare.

Efectivament, per les efemèrides 1928, 1931 i 1935 de Pere Ibarra, referides a principis de 1925, sabem que en un bancal «enfrente de la casa, linde del caminito del jardín», és a dir, a pocs metres de les sepultures més occidentals excavades el 1952-1953 (Fig. 5), aparegueren quatre «cajas de piedra». Un dels sarcòfags feia 217 x 47 cm, i 32 cm de fondària, amb dos enterraments sense aixovar i només a un dels altres tres es trobà un ungüentari de vidre d'uns 12,5 cm d'alçada molt ben conservat.³⁸ Encara més difícil és interpretar com a sarcòfags les dues «sepulturas de piedra», una d'elles amb un esquelet i un anell de plata com a aixovar, aparegudes el 1897 (*vid.* Efemèride 126) a 8 m a ponent de l'aleshores «casita de la loma», el jardí de la qual suposà en 1952-1953 el límit oest de les excavacions –i per tant distanciada uns 30 m de les tombes més occidentals del sector 6-F, però només a uns 10-15 m dels sarcòfags apareguts davant de «villa Illice» el 1925–.

Finalment, hi trobem una inhumació que s'allunya dels models anteriors. Es tracta d'un esquelet aparegut el 2002 a l'hipocaust de les Termes Orientals que, contra l'opinió dels seus excavadors,³⁹ sí que podria tractar-se d'un altre enterrament d'aquesta gran necrópolis tant per

ya había sido descrito en la memoria de 1953 [...], pero en ella no se hace referencia al sarcófago. Sin embargo, los problemas no terminan aquí; en la publicación citada [...] no se identifica el ajar [...] Sin hacer alusión a una soberbia y excepcional pieza de vidrio que años más tarde aparecerá siempre asociada a este enterramiento [...]. Años más tarde, en una publicación sobre el vidrio romano de la provincia de Alicante se recoge esta pieza [...] dudando de su pertenencia a la necrópolis de los siglos IV-V d. de C. por razones de coherencia cronológica, ya que un paralelo de la misma aparece en un contexto bien diferenciado, fechado en el siglo VII» (GONZÁLEZ VILLAESCUSA 2001: 401). En tot cas, l'individu allà enterrat (o actualment exposat dins el sarcòfag) era un home d'uns 25-30 anys del tipus mediterrani robust (GONZÁLEZ VILLAESCUSA 2001: apèndix III.3).

³⁸ Els 12,5 cm d'alçada que indica Pere Ibarra (efemèride 1935) per a aquest «violetero o florero de vidrio» aparegut el 1925 en un sarcòfag no permeten identificar-lo amb el famós ungüentari esmentat a la nota 34 (publicat per primer cop a RAMOS 1953: figura 21), tot i que potser expliquen el record familiar d'Alejandro Ramos de l'objecte guardat per la seua mare i l'errònia atribució de l'ungüentari més alt al sarcòfag de la coberta a dues aigües.

³⁹ «Entre el material de derrumbe encontrado en el interior de este hypocaustum aparecieron restos de un esqueleto humano orientado de este a oeste que más que enterrado parece haber quedado atrapado entre los escombros en el momento de la destrucción del edificio», indiquen Rafael i Alejandro Ramos (TENDERO-PASTOR 2003).

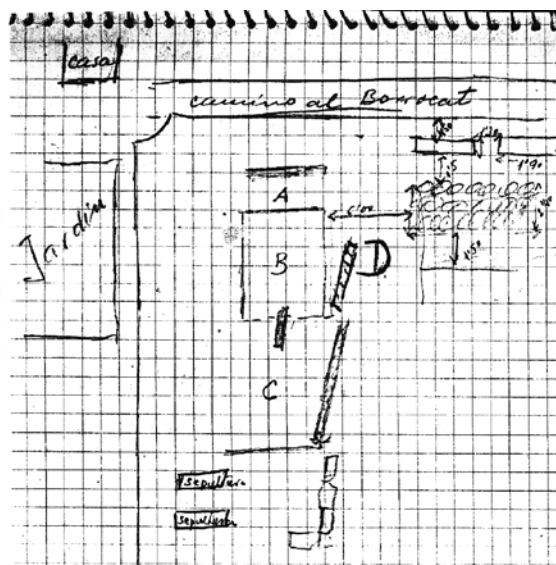

Fig.5. Croquis d'A. Ramos de la ubicació de les excavacions de 1952-1954, respecte de la casa i el jardí, en què B representa el possible mausoleu.

la localització com per l'orientació del cos i que per la seua peculiaritat no el considerarem a l'hora de fer la classificació tipològica de les sepultures.

Amb tota aquesta informació obtenim quatre tipus d'enterraments, que ara presentem ordenats segons la monumentalitat o entitat dels seus materials constructius.

Tipus 1. Possible mausoleu organitzat com a cripta amb un passadís en forma de L, potser per a accedir als espais destinats com a sepultures, i un nivell superior decorat amb estucat pintat. En origen semblaria formar part d'unes termes senzilles, que potser foren reaprofitades segles després com a mausoleu d'acord amb la ubicació al bell mig de la gran necròpolis de l'Alborrocat II.

Tipus 2. Sarcòfags compostos «por un gran bloque de piedra en el que habían hecho el hueco suficiente para alojar el cadáver, siendo en este caso la tapadora de una sola pieza» (RAMOS 1970: 64). Corresponen a aquest model les quatre «cajas de piedra» aparegudes «enfrente de la casa, linde del caminito del jardín» l'any 1925 (*vid. efemèrides* 1928, 1931 i 1935), una amb un ungüentari de vidre. De les quatre, n'hi ha una que és un enterrament doble.

Tipus 3. Tombes de tendència rectangular construïdes mitjançant lloses de pedra laterals i cobertes per altres d'iguals. El cadàver sempre en decúbit supí i sense aixovars, amb només dues excepcions amb collarats, arracades i anells (RAMOS 1962: 91). Només un cas seria un enterrament doble.

Tipus 4. Tombes de tendència rectangular construïdes mitjançant lloses de pedra laterals i cobertes per maons quadrats. No coneixem la posició del cadàver ni l'existència d'aixovars (RAMOS 1970: 74; i 1974: 152).

D'acord amb paral·lels propers (LORENZO 2007: 196, amb la bibliografia corresponent) de les necròpolis del Corralón a Los Belones i de San Antón a Cartagena, i especialment dels casos estudiats per Gabriel Segura i Francisco Tordera a la conca del Vinalopó, més pròxima, obtenim una cronologia àmplia dels segles III-VIII, però reduïda del IV al VI-VII per al tipus 3, i amb diferents paral·lels dels segles IV-V per als aixovars (Fig. 6) (GONZÁLEZ VILLAESCUSA 2001: 403).

Per tant, per a aquesta necròpolis intramurs de l'Alborcat podriem suposar una cronologia més o menys contemporània a la periurbana del Torrero, lluny de les primeres consideracions com a visigoda (RAMOS 1956: lām. CIX), tot i que no pot descartar-se totalment una fase del segle VII d'acord amb l'anàlisi (SÁNCHEZ DE PRADO 1984: 85; 2004: 221) de les peces de vidre tradicionalment interpretades com l'aixovar del sarcòfag amb coberta a dues aigües.⁴⁰ En paraules de Ricardo González Villaescusa (2001: 403) «la ubicación del cementerio, la tipología del sarcófago y del resto de las sepulturas así como la presencia de ajuares de adorno personal, son factores que creemos que nos sitúan en torno a los siglos IV y V d. de C.», si més no per als moments inicials de la necròpolis.

Encara una última reflexió sobre aquesta necròpolis, al marge de la preparació prèvia del terreny i l'amortització d'una zona d'hàbitat, ja apuntades. Cal esmentar el saqueig de part de les tombes constatades i la possible desaparició de moltes altres per causa de les remocions de terres en època tardana que suposà Alejandro Ramos en les anotacions corresponents al maig de 1953 i setembre-octubre de 1954. Tant el possible mausoleu (RAMOS 1962: 91) com un esquelet sense numerar trobat a l'habitació del costat⁴¹ aparegueren saquejats, i de la tomba 12 es diu que la coberta n'aparegué caiguda a un costat i l'esquelet desfet –malgrat que, paradoxalment, és un dels dos enterraments amb aixovar, aparegut en garbellar la terra–. Així, doncs, per la disposició regular que presenten les tombes conservades, podriem pensar que molts dels espais aparentment buits entre els enterraments estaven ocupats per sepultures saquejades que perderen la coberta i altres elements que, en malmetre's l'esquelet, ja no permeteren a Alejandro Ramos identificar les pedres remogudes com a fosses o sepultures.

2.6. Necròpolis de la basílica (38° 14' 15" N, 0° 41' 44" W)

La segona necròpolis intramurs constatada fins ara a l'Alcúdia és la que descobrí Alejandro Ramos el 1950 en ampliar cap a llevant les excavacions de la coneguda basílica paleocristiana pavimentada

⁴⁰ Basant-se en la comunicació personal de Rafael Ramos, Paul Reynolds (1993: 65 i figura 64a-c) atribueix l'ungüentari i els dos bols de vidre al sarcòfag.

⁴¹ «Allí debieron encontrar una sepultura cuyo esqueleto fue luego enterrado allí, amontonando los huesos» (*Diari A. Ramos*, 25-v-1953).

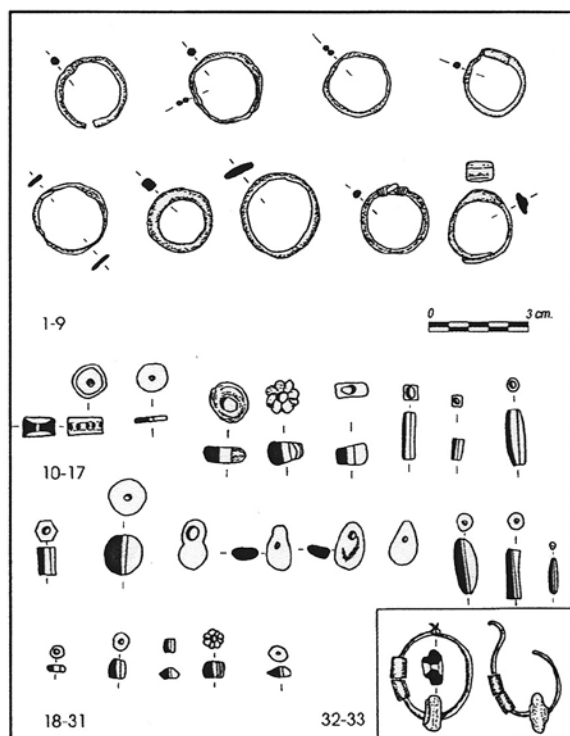

Fig. 6. Aixovars trobats a les necròpolis del Borrocat II i de la basilica, segons R. González Villaescusa (2001).

de mosaic descoberta el 1905 i reexcavada el 1948 (LORENZO-MORCILLO 2014). Tot i que «la incertidumbre rodea las circunstancias exactas del hallazgo» i «la bibliografía aporta datos que, si bien no son contradictorios, ofrecen algunas dudas de coherencia textual» (GONZÁLEZ VILLAESCUSA 2001: 404), seguint la descripció del seu excavador, tindriem uns enterraments caracteritzats per una senzillesa extrema, sense «restos ni huellas de madera, clavos ni otros indicios de cajas o féretros para su enterramiento» (RAMOS 1956: 107), mentre que «los esqueletos se hallaban sobre la tierra, en dirección este-oeste, estando la cabeza al este» (RAMOS 1972: 171). Gairebé no s'hi trobaren aixovars «pues sólo se han encontrado fragmentos de vasijas muy bastas» (RAMOS 1956: 107) i un parell d'arracades (Fig. 6, 32 i 33), i totes les fosses eren de reduïdes dimensions.

Seguint les dades publicades i les proporcionades pels diaris d'excavació, Alejandro Ramos descobrí cinc sepultures properes a l'absis de la basilica, totes individuals, excepte una doble amb un adult i un infant, i orientades amb el cap a l'est. Aquesta disposició és estranya

no sols dins la realitat arqueològica dels enterraments en època tardana a la conca del Vinalopó (SEGURA-TORDERA 1999: 535), sinó també d'acord amb la norma canònica de les tombes cristianes, sempre orientades amb el cap a l'oest i els peus a l'est, cap a Jerusalem i l'eixida del sol en espera del judici final. Tanmateix resulta molt coherent amb una orientació cap a la sacralitat que suposadament emanava de l'absis, és a dir, una necròpolis *ad sanctos*. I recordem que els enterraments d'aquest tipus –al voltant o, fins i tot, dins les esglésies– resulten comuns al llarg dels segles IV al VIII (PALOL 1967; PUERTAS 1975; GODOY 1995) malgrat les prohibicions conciliars existents.

D'altra banda, el mateix Alejandro Ramos (1956: 107) en suggerí una major extensió que l'excavada en observar que els enterraments constats, «todos ellos deteriorados seguramente a causa de las labores agrícolas, dada su proximidad a la superficie», s'havien «conservado por hallarse entre árboles viejos», i els interpretà com a «parte de una necrópolis visigoda destruída por las labores agrícolas». És fàcil que aquesta necròpolis es veiera molt afectada per les activitats agrícoles a què es dedicà el jaciment durant la primera meitat del segle XX i que patira l'aparició de les relles mecàniques que perfectament podien llaurar el terreny a una profunditat superior als 10-25 cm en què aparegueren les tombes. El fet que les poques sepultures registrades es trobaren protegides per aquells «árboles viejos» és una prova indirecta de la probable destrucció de moltes altres tombes que no gaudiren de la mateixa protecció.

Sobre la cronologia es pot assegurar que la necròpolis de la basílica no correspon al tipus de les d'Herrera del Pisuerga (Palència) o Castiltierra (Segòvia), com publicà inicialment Alejandro Ramos (1956: 107), sinó que tingué una disposició molt diferent d'aquelles grans extensions de tombes. D'aquesta manera, perdem l'únic argument cronològic esgrimit pel seu excavador –segles VI-VII–, tot i que de manera genèrica ha estat ubicada entre els segles V-VIII (GUTIÉRREZ LLORET: 1988, 333; SEGURA-TORDERA 1999: 534). Com a paral·lels propers, les cinc tombes de fossa simple constatares⁴² coincideixen amb el subtipus 1.A sense coberta de la conca del Vinalopó, dels segles V-VII (SEGURA-TORDERA 1999: 535), mentre que les arracades «en forma de aro y con un adorno perforado de pasta vítrea» (RAMOS 1956: 107) trobades al costat del cap d'un dels cadàvers, a partir de l'estudi de paral·lels formals, s'han datat en els segles VI-VII (GONZÁLEZ VILLAESCUSA 2001: 405), una cronologia que Ricardo González Villaescusa (2001: 405) generalitza per al conjunt de la necròpolis, reforçada a més per alguna peça ceràmica potser vinculada a les tombes i també pel tipus d'enterrament, la qual cosa recuperaria la primera suposició d'Alejandro Ramos.

Amb aquestes dades ens trobem davant d'una possible doble interpretació, atès que *Ilici* formà part de l'*Spania* bizantina des de

⁴² Tot i que no es diu res en les memòries publicades (RAMOS 1955 i 1962), sinó més aviat el contrari –«sin que hayamos encontrado vestigio alguno de sepulturas construídas con piedras» (RAMOS 1970: 70)–, Juan Carlos Márquez i Antonio Poveda (2000: 195) indiquen que pels voltants de la basílica «se hallaron sepulturas en fosa y sarcófagos monolíticos con cubierta a dos aguas y elementos de adorno personal en los enterramientos» (la cursiva és meua). Es podria tractar d'un error d'adscripció a aquesta necròpolis a causa de l'existència de sarcòfags a la Necròpolis del Torrero (IBARRA 1879: 167-168), o a la del Borrocat (efemèrides de Pere Ibarra; RAMOS 1962: 91; 1970: 64).

mitjan segle VI fins a la conquesta visigoda de *Cartago Spartharia* i la seua zona d'influència (ca. 625). De correspondre al segle VI, o principis del VII, la necròpolis podria pertànyer a la *fase bizantina d'Ilici*; mentre que, si s'ubicara en moments més avançats del segle VII, hauríem de relacionar-la amb la *fase visigoda* de la ciutat i potser vincular la localització *ad sanctos* amb les reformes efectuades en la pròpia basílica –introducció de cancells i gelosies de clara factura visigoda (SCHLUNK 1948)– en aquest moment.

Finalment, hem de precisar ací que una notícia publicada sobre un possible enterrament que trencaria (LORENZO 2005: 145) o bé seria anterior al paviment de mosaic (LORENZO 2006: 91; 2007: 199) s'ha de descartar com a sepultura, ja que només seria una més de les moltes i poc conegudes estructures dels nivells inferiors previs a la pavimentació musiva.⁴³

2.7. Enterraments aïllats

Finalment, per complementar les sis necròpolis ací presentades disposem d'altres referències sobre conjunts funeraris menors o sobre troballes aïllades a la lloma de l'Alcúdia o a la rodalia, de cronologies molt diverses. Aurelià Ibarra és el primer a oferir-ne una descripció acurada:

Al E. del huerto de la Coronela, en propiedad de D. José Torregrosa se ha hallado una hermosa urna funeraria de vidrio azul, encajada muy ingeniosamente en el hueco practicado para contenerla en el interior de un gran cubo de piedra, cubierto de una sólida losa, dentro de la cual se hallaban restos humanos y un As romano de bellísima conservación: y al O. mismo de Elche, antes de llegar al cementerio, en propiedad de nuestro tío, D. Juan Ibarra, otro notable enterramiento, consistente en una gran vasija de barro cocido, dentro de la que se conservaban cenizas y restos humanos, en unión del hierro de una lanza, la hoja doblada y rota, al parecer de una espada, el trozo de un gran cuchillo, fragmentos de dos vasijas de metal, con asas movibles, ingeniosamente colocadas, para que aquellas se mantuviesen en equilibrio. (IBARRA 1879: 207-208)

Alejandro Ramos (1953: 347) matisa la informació sobre la primera referència en indicar que es tracta de la cruïlla amb el canal de Riegos de Levante, en la Coronela, i que s'hi trobà un tresor de 27 semis republicans i «una urna funeraria de vidrio, encajada en un cubo de piedra cubierto con sólida losa, dentro de la cual había huesos y un as romano». La segona referència, en canvi, la podem adscriure a un enterrament iber, amb cremació, depositat en urna i un important aixovar d'armes ritualment inutilitzades, i quedaria fora del nostre objecte d'estudi.

En qualsevol cas, si anem avançant de nord a sud, la troballa de major entitat és el conjunt d'enterraments apareguts el 1909 al carrer Velarde (*vid. supra* efemèride 656 de Pere Ibarra). Els cadàvers, en nombre

⁴³ Aquest problema s'ha resolt en consultar-lo, amb motiu d'unes jornades d'arqueologia ilicitana al novembre de 2011, als professors de la Universitat d'Alacant Sonia Gutiérrez Lloret, Carolina Domènech Belda i Jesús Moratalla Jávega, així com a Mercedes Tenedor Porras, arqueòloga de l'Alcúdia. Tots ells opinaren en contra d'una sepultura després d'observar detingudament les fotografies existents, i també d'escoltar el testimoni del també present Rafael Ramos Fernández, que participà en la intervenció de 1971 com a fotògraf i col·laborador de son pare, Alejandro Ramos, quan es documentà la troballa. A tots ells, moltes gràcies.

desconegut i sense aixovar, aparegueren a una profunditat de 3 m, superposats en fileres de tres en tres –¿sis?¿nou?¿més?– i «aislados con tejas romanas puestas de plano», una dada que potser hem d'interpretar com a coberta o bé com a preparació de la fossa amb maons plans o *tegulae* atesa una fotografia de l'AFA que indica «Velarde» (LORENZO 2007: 201, fig.22).⁴⁴ La gran fondària a què aparegueren probablement cal relacionar-la amb les successives aportacions al·luvials que ha fet el Vinalopó al llarg dels segles que ens separen de l'època romana, mentre que la proximitat del conjunt a l'eix de la centuriació marcat pel carrer Filet de Fora –un eix que organitzà les importants necròpolis del Camp d'Experimentació Agrícola i probablement també la del *Tio Peix*– ens permet relacionar també les sepultures del carrer Velarde amb la principal via d'accés a *Ilici*, la *via Augusta*, a uns 2.500 m de distància de la colònia.

A la mateixa Alcúdia, Pere Ibarra recollí la notícia, però sense referenciar-los com a *Efemérides*, de dos importants enterraments descoberts el 1887 i 1895 que no podem ubicar amb claredat (*vid. supra*). El primer era una tomba «cerca, muy cerca de la gran “piscina”», «enclavada en el centro de la antiquísima ciudad, como atestiguan los cercanos restos de edificios, columnas, etc.», tal com la publicà Bernardo Morales:

Cinco sillares dispuestos en orden y formando la cubierta de la sepultura (de una longitud de 2,40 m., siendo el de cada sillar 1,33 m.) Quitados los sillares, en los que no vimos inscripción ó dibujo alguno, apareció un grueso muro, compuesto de dura y compacta argamasa, y colosales ladrillos de barro antiguo, pero de ordinaria labor, recubierto exteriormente de mamposteria; formaba este muro, sobre el cual tenían asiento los sillares, una cavidad rectangular de 2,33 m. largo, 0,60 m. ancho y 0,75 m. de profundidad; su piso era de calicanto durísimo. Se encontraron en ella huesos humanos [...] de las extremidades [...]. Encontróse además un plato de barro saguntino con sencillos dibujos, y una moneda de cobre tan deteriorada y borrosa, á causa de la humedad y el tiempo, que fue imposible distinguir su busto y leyenda, perdiéndose de este modo tan precioso dato. (MORALES 1888: 112).

Encara seguint Pere Ibarra, molt a prop de l'Alcúdia, a l'*Hacienda* de Porter (*vid. efemèride* 562) el 1907 aparegué una sepultura associada a dues monedes de bronze, una d'elles de Felip l'Àrab (244-249), i a una inscripció en marbre no precisada. A l'*Hacienda* de Ramón Irlés⁴⁵ aparegueren el 1918 (*vid. Efemèride* 1381) una sèrie de restes arquitectòniques i estructures interpretables com a dependències agrícoles d'una vil·la, al costat de les quals es documentà un crani i altres restes humanes. A l'*Hacienda* de Ramón Espinosa a Carmadet (*vid. efemèride* 464) aparegué el 1905 una sepultura amb les parets formades per carreus d'entre 1 m i 1,20 m de longitud assentats sobre una capa de còdols, amb dos «vinagreras» de bronze com a aixovar. I, finalment, la

⁴⁴ Alejandro Ramos indica (1953: 348) que els esquelets de Velarde estaven separats amb «tejas romanas de plomo», cosa que potser hem d'interpretar com una errada d'impremta sobre una anotació original «de plano», en referència a la posició horitzontal de les *tegulae*.

⁴⁵ L'*Hacienda* de Porter pertanyia el 1907 a Ramón Irlés Candela, mentre que a l'*Efemèride* de 1918 es parla d'un Ramón Irlés Gomis i, per tant, aquest segon cas no es refereix a l'H^a Porter, sinó que Pere Ibarra explicita H^a de R. Irlés i, a més, a la *Breve nota de mis Efemérides Arqueológicas Illicitanas* (IBARRA 1926: 163) s'esmenta el segon cognom per a esvair-ne els possibles dubtes. Paul Reynolds (1993: 60) identifica l'H^a de Ramón Irlés Gomis amb la Casa de les Teules, propera per migdia a l'Alcúdia i lloc d'on prové un dels mosaics actualment exposats al Museu Monogràfic de l'Alcúdia. La proximitat entre les dues cases potser ens parla d'un cert parentiu entre els propietaris, però hem d'evitar la confusió.

troballa més curiosa (*vid. efemèride* 1206) es produí el 1915 a la Foia, en terres de Francisco Guilló, que descobrí una gran sepultura coberta per cinc lloses, el cadàver de la qual encara conservava el vestit —que es desfeu en el moment del descobriment— i unes sabates «de grandes tacones», i que semblava relacionar-se amb una moneda d'or.

Per la seua banda, en el *Mapa arqueológico del término municipal de Elche* Alejandro Ramos esmenta l'existència a El Pilar (Atzavares Alt),⁴⁶ propietat de Vicente Asencio, d'una «sepultura formada con losas de barro», probablementment *tegulae*, així com de «sepulturas romanas» a l'*Hacienda* de Ruiz (RAMOS 1953: 352) i de ceràmica ordinària d'època romana, teules i un esquelet a l'*Hacienda* de Torregrossa a Algorós (RAMOS 1953: 354). També proporciona informació sobre Santa Pola i «tenemos noticias de que D. José Belda Domínguez, en el año 1935, hizo algunas calicatas en los alrededores del cementerio de aquella localidad, encontrando cuatro sepulturas que fueron clasificadas por dicho señor como pertenecientes al período visigótico» (RAMOS 1953: 353), si bé Paul Reynolds (1993: 55-56) vincula aquestes tombes amb una altra també ubicada a l'oest del cementiri vell de Santa Pola, però datada en la primera meitat del segle III.

Finalment, sabem que «próximo al lugar donde fue hallado el busto de la Dama, o sea al noroeste, y a 100 m. de aquel lugar», on «se hallaban casi al descubierto restos de paredes» (RAMOS 1966: 75) Alejandro Ramos trobà, en una perforació del *signinum* que conformava el terra d'una habitació, un conjunt format per «dos pondus de barro cocido, una anforita y cuatro vasijas incompletas, todas ellas de barro basto de color amarillento. Junto a estas vasijas un esqueleto humano». Josep Gisbert interpretà la troballa com un context funerari i, per a l'anforita, veié «indudables paralelismos con las del interior de la península Ibérica de cronología visigoda» (GISBERT 1986: 207), amb una datació per al segle VII, tot i que sense descartar la segona meitat del VI, de plena influència visigoda.⁴⁷ Atés que la basílica es troba a 158 m «al Oeste del punto mismo en que fue hallado el famoso busto» (IBARRA 1906: 121), i que la troballa que ara tractem aparegué «próximo al lugar donde fue hallado el busto de la Dama, o sea al noroeste, y a 100 m. de aquel lugar» (RAMOS 1966: 75), no hi hauria més d'uns 50-60 m de distància a l'absis i, per tant, podria tractar-se d'un enterrament que, en perforar el *signinum*, restà durant segles protegit de la rella de l'arada com a testimoni d'una possible gran extensió de la necròpolis de la basílica, tot i que també podria tractar-se d'un enterrament aïllat o bé d'un altre grup de sepultures desvinculat de les tombes *ad sanctos*.

3. CONCLUSIONS

A partir de l'arqueologia bibliogràfica —expressió encunyada per Jesús Moratalla en tractar de la realitat de l'Alcúdia ibèrica (*vid.*

⁴⁶ Tot i que no se'n torna a parlar, i Paul Reynolds (1993: 67) la considera una troballa «unlocated», Rafael Ramos (1975: 27) sí que parla d'un altre «El Pilar» localitzat a Elx i que Paul Reynolds equipara amb dubtes al topònim «el Bosquet», el qual tampoc no pot ubicar (1993: 68), encara que és un microtopònim ubicat precisament a la frontera entre Elx i la partida d'Atzavares Alt i, per tant, podria tractar-se de la casa anomenada el Pilar de Vicente Asencio, en què aparegué la sepultura esmentada.

⁴⁷ *Vid.* les reflexions de Sonia Gutiérrez Lloret sobre aquesta ceràmica normalment registrada en contextos funeraris, però ara ja també en entorns d'hàbitat, a l'estudi inclòs a la publicació pòstuma de Nieves Roselló (2012).

Lucentum, 2005)–, el treball sovint citat de 2007 recuperava unes 85 inhumacions corresponents a *Ilici* i el seu territori circumdant en època tardana. Ara, però, gràcies a les excavacions d'Alebus i Arquealia ja es pot parlar de més de 150 enterraments d'època romana i gairebé d'un centenar d'una necròpolis islàmica. Deixant de banda les troballes aïllades, la major part de tombes poden agrupar-se en sis necròpolis dins un radi de 1.500 m amb origen al jaciment de l'Alcúdia (Fig.7), dues de clarament *intramuros* que alteraren tant l'urbanisme anterior com els principis legals i culturals clàssics.

Fig.7. Fotografia aèria de les necròpolis i troballes aïllades més properes a l'Alcúdia d'Elx. 1. Necròpolis del Borrocat I; 2. Necròpolis del Torrero; 3. Necròpolis del Camp d'Experimentació Agrícola; 4. Necròpolis del Tio Peix; 5. Necròpolis del Borrocat II; 6. Necròpolis de la basílica; 7. Tomba a l'Hª de R. Irlès; 8. Tomba a l'Hª de Porter.

En els primers moments de la *Colonia Iulia Ilici Augusta*, almenys una necròpolis (Alborrocat I) s'escampà al llarg d'un dels *cardines* que centuriaren el territori de la nova ciutat romana, el més proper a llevant del jaciment, amb unes inhumacions que no només defineixen els límits urbans orientals, sinó que ens remeten a rituals itàlics probablement propis dels veterans assentats a *Ilici* amb la *deductio* fundacional i/o els seus immediats descendents. També des del primer moment, o al cap de poc temps, hi hagué una necròpolis d'incineració amb algun mausoleu d'importància (la del Torrero), organitzada al llarg del tram final del *cardo maximus* de la centuriació ilicitana, extramurs i propera a l'entrada nord d'*Ilici*, que potser caldria identificar-la amb una altra necròpolis d'incineració a uns 1.000 m al nord del jaciment (Camp d'Experimentació Agrícola I;), amb la qual cosa obtindríem una molt llarga avinguda funerària abans d'arribar a *Ilici* des del nord.

Aquesta necròpolis d'incineració, almenys a la part més propera al jaciment, evolucionà a una d'inhumació entre els segles III-IV al VI (fase tardana de la del Torrero), gairebé coincidint en el temps i els tipus d'enterrament amb la gran necròpolis intramurs (Alborrocat II), que ocupà el sector centreoriental de la lloma, tot alterant i amortitzant una zona poc coneguda d'hàbitat anterior que havia viscut importants reformes a la segona meitat del segle III, i amb moltes tombes organitzades al voltant d'un possible monument funerari tardà, bastit sobre unes senzilles estructures de tipus termal antic. Alhora, la que podria haver sigut la primera necròpolis de la colònia (Alborrocat I) també subsistia en aquestos segles, amb alguns monuments funeraris que semblen organitzar ara l'espai en aquella zona.

Contemporani a aquestes necròpolis tardanes, intramurs i extramurs, un conjunt de menor entitat (la del *Tio Peix*) s'ubicava proper al *cardo* o eix viari que ja havia organitzat la llarga avinguda funerària al nord, però ara a 1.500 m al sud del jaciment, amb una possible reutilització o monumentalització en el segle VII quan el nou poder visigot veié sorgir, o potser ampliar-se, una segona necròpolis intramurs, *ad sanctos* de l'antiga basílica pavimentada de mosaic que vivia reformes internes en aquell moment.

Amb la dominació islàmica, a cavall de la desaparició urbana d'*Ilici* i l'aparició de la *Ilš* medieval, es recuperà l'antiga necròpolis septentrional d'incineració (ara del Camp d'Experimentació Agrícola II) i moltes inhumacions laterals del nou ritual d'enterrament compartiren parcialment l'antic espai de les urnes enterrades dels primers segles.

Com a conclusió final, podríem recordar que les primeres troballes registrades foren sempre de gran entitat i volum, especialment molts sarcòfags monolítics al llarg del segle XIX. Avançat el segle XX es descobriren nombroses sepultures fetes d'obra o lloses de pedra, normalment cobertes també per lloses. Tanmateix, llevat dels casos de

la necròpolis de la basílica excavats l'any 1950, hem hagut d'esperar fins al segle XXI per a documentar les primeres fosses simples sense coberta ni parets de pedra ni cap mena de senyalització exterior. Per això ens preguntem: si no hagueren sigut tan cridaners ni monumentals els sarcòfags que les plantacions i remocions de terres varen posar al descobert en el segle XIX a l'Alcúdia, Pere Ibarra se n'hagués assabentat mai? Només aparegueren sarcòfags, o bé els enterraments de menor entitat passaren desapercebuts als treballadors que movien terra a aquella lloma atapeïda de pedrotos? I quan les excavacions posteriors d'Alejandro Ramos registraren tantes sepultures construïdes amb lloses, quants enterraments en fossa simple no deven haver passat desapercebuts per a les noves generacions de treballadors? Quantes sepultures no deven haver-se perdut per a la investigació històrica? I... quantes més encara han d'aparèixer?

4. BIBLIOGRAFIA

- ABAD CASAL, L. - ABASCAL PALAZÓN, J. M. (2003), «Las necrópolis» i «Ritos funerarios paganos», en *Romanos y visigodos en tierras valencianas*, València, p. 245-257.
- ABAD CASAL, L. - HERNÁNDEZ PÉREZ, M. (2004) (coords.), *Iberia, Hispania, Spania. Una mirada desde Ilici*, CAM, Alacant.
- ABASCAL PALAZÓN, J. M. (1991), «La muerte en Roma: fuentes, legislación y evidencia arqueológica», en *Arqueología de la muerte: metodología y perspectivas actuales* [Fuenteovejuna, 1990], Còrdova, p. 205-245.
- (2004), «Colonia Iulia Ilici Augusta», ABAD CASAL, L. - HERNÁNDEZ PÉREZ, M. (coords.), *Iberia, Hispania, Spania. Una mirada desde Ilici*, CAM, Alacant, p. 79-94.
- ALBIACH DELSCALS, R. - SORIANO SÁNCHEZ, R. (1996), «El cementerio romano de Orriols», *Saitabi*, 46, Dossier: Necròpolis valencianes, p. 123-145.
- ALFOLDY, G. (2003), «Administración, urbanización, instituciones, vida pública y orden social», en ABASCAL, J. M. - ABAD, L. (eds.), *Las ciudades y los campos de Alicante en época romana (Canelobre, 48)*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, p. 35-57.
- AMANTE SÁNCHEZ, M. - GARCÍA BLÁNQUEZ, L. (1990), «La necrópolis tardorromana de la Molineta, Puerto de Mazarrón (Murcia). Calle Santa Teresa, n. 36-38», en *Arte y Poblamiento en el SE Peninsular durante los últimos siglos de civilización romana: Rafael Méndez Ortiz in memoriam*, Antigüedad y Cristianismo, V, p. 449-470.
- ARCE MARTÍNEZ, J. (1988), *Funus imperatorum. Los funerales de los emperadores romanos*, Alianza, Madrid.
- BIOSCA BAS, A. (2010), «Elxans i il·licitans. Història d'un gentilici», *LA REL·LA*, 23, p. 13-21.
- CASTAÑO GARCÍA, J. (2002), *Els germans Aurelià i Pere Ibarra. Cent anys en la vida cultural d'Elx (1834-1934)*, Publicacion de la Universitat d'Alacant, Alacant.

- GARCÍA ENTERO, V. (2005), *Los Balnea domésticos –ámbito rural y urbano– en la Hispania romana*, Annex d' Archivo Español de Arqueología, xxxvii, Madrid.
- GISBERT SANTONJA, J. (1986), «Las cerámicas de cronología visigoda en las necrópolis del País Valenciano», en *II Coloquio sobre Cerámica Medieval del Mediterraneo Occidental* [Toledo, 1981], Madrid, p. 207-215.
- GODOY FERNÁNDEZ, C. (1995), *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos iv al viii)*, Publicacions Universitat de Barcelona, Barcelona.
- (2005), «Les ciutats d'Hispania sota la protecció dels sants màrtirs. Transformacions del concepte espai religiós entre l'antiguitat tardana i l'edat mitjana», en *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. Les ciutats tardoantigues d'Hispania: Cristianització i topografia* [València, 2003], Barcelona, p. 63-72.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. (2001), *El mundo funerario romano en el País Valenciano. Monumentos funerarios y sepulturas entre los siglos i a. de C. - vii d. de C.*, Casa de Velázquez - Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Madrid-Alacant.
- (2003), «La arqueología funeraria en las necrópolis del levante peninsular», en *Cursos sobre el patrimonio histórico*, 7 [Reinosa, 2002], Santander, p. 249-266.
- (2008), «Ce que la morphologie peut apporter à la connaissance de la centuriation d'Illici», en *Agri Centuriati*, 4, p. 29-42.
- GOZÁLVEZ PÉREZ, V. (1974), «La centuriatio de Illici», en *Estudios sobre centuriaciones romanas en España*, Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, p. 101-113.
- GUARDIOLA MARTÍNEZ, A. - TENDERO FERNÁNDEZ, F. (eds.) (2010), *CD Actuaciones arqueológicas en la Provincia de Alicante 2009*, CDL d'Alacant, Alacant.
- GUILABERT REQUENA, J. (2014), *Las fotografías del historiador Pedro Ibarra y Ruiz. Un patrimonio recuperado*, Cubicat, Colección Memoria Gráfica de la Ciudad, 5, Elx.
- GUTIÉRREZ LLORET, S. (1988), «El poblamiento tardorromano en Alicante a través de los testimonios materiales. Estado de la cuestión y perspectivas», en *Arte y Poblamiento en el SE Peninsular durante los últimos siglos de civilización romana: Rafael Méndez Ortiz in memoriam*, Antigüedad y Cristianismo, Monografías históricas sobre la Antigüedad tardía, v, p. 323-337.
- (1998), «Ciudades y conquista: el fin de las civitates visigodas y la génesis de las mudún islámicas del sureste de Al-Andalus», en *Genèse de la ville islamique en Al-Andalus et au Maghreb occidental*, Casa Velázquez - CSIC, Madrid, p. 137-57.
- IBARRA MANZONI, A. (1879), *Illici, su situación y antigüedades...*, Antonio Reus. Alacant. [Ed. facsímil Institut d'Estudis Alacantins, Alacant, 1981].
- IBARRA RUIZ, P. (1906), «Antigua basilica de Elche», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, XIXL, p. 119-132.
- (1926), *Elche, materiales para su historia. Ensayo demostrativo de su antigüedad e importancia histórica*, Ed. Ruiz de Lara - Ajuntament d'Elx, Conca.

- LÓPEZ QUIROGA, J. (2010), *Arqueología del mundo funerario en la Península Ibérica (siglos V-X)*, La Ergástula, Madrid.
- LÓPEZ SEGUÍ, E. *et al.* (2004), «Elche medieval: La evolución de su sistema defensivo», en *De la medina a la vila: Actas II Jornadas de Arqueología Medieval* [Petrer–Novelda, 2003], Alacant, p. 33-58.
- LORENZO DE SAN ROMÁN, R. (2005), «La basilica-sinagoga de l'Alcúdia d'Elx (1905-2005). Problemes i estat de la qüestió 100 anys després», *Lucentum*, XXIII-XXIV, p. 127-155.
- (2006), *L'Alcúdia d'Elx a l'antiguitat tardana: Anàlisi historiogràfica i arqueològica de l'Illici dels segles V-VIII*, Publicacions de la Universitat d'Alacant, Alacant.
- (2007), «Viejas y nuevas necrópolis en la evolución del paisaje funerario de Illici en la Antigüedad tardía», *Lucentum*, XXVI, p. 173-206.
- LORENZO DE SAN ROMÁN, R. - MORCILLO MARÍN, J. (e.p.), «La basilica paleocristiana de Illici (l'Alcúdia d'Elx): desmontaje, contextualización y restitución desde la reexcavación bibliográfica», *Madriditer Mitteilungen*, 55.
- MÁRQUEZ VILLORA, J. C. - POVEDA NAVARRO, A. (2000), «Espacio religioso y cultura material en Illici (ss. IV-VII dC)», en *V Reunión d'Arqueología Paleocristiana Hispánica* [Cartagena, 1998], Barcelona, p. 185-198.
- MORALES SAN MARTÍN, B. (1888), «Sepulcro romano (sic) en Illici», *El Archivo*, II, p. 111-113.
- PALOL SALELLAS, P. de (1967), *Arqueología cristiana de la España romana. Siglos IV-VI*, CSIC - Instituto Enrique Flórez, Madrid - Valladolid.
- PRIEUR, J. (1986), *La mort dans l'antiquité romaine*, Ouest France, Rennes.
- PUERTAS TRICAS, R. (1975), *Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII). Testimonios literarios*, Ministeri d'Educació i Cultura, Direcció General del Patrimoni Artístic i Cultural, Madrid.
- RAMOS FERNÁNDEZ, R. (1965), «Las invasiones de los francos en España», *Anales de la Universidad de Murcia*, XXIII, 3-4, p. 245-288.
- (1975), *La ciudad romana de Illici*, Institut d'Estudis Alacantins, Alacant.
- RAMOS FOLQUÉS, A. (1953), «Mapa arqueológico del término municipal de Elche (Alicante)», *Archivo Español de Arqueología*, XXVI, p. 323-354.
- (1955), «Elche (Alicante). La Alcudia (Campañas 1940 a 1948)», *Noticiario Arqueológico Hispánico*, II, p. 107-133.
- (1956), «Memoria de las excavaciones practicadas en La Alcudia de Elche (Campañas 1949 a 1952)», *Noticiario Arqueológico Hispánico*, III i IV, p. 102-113.
- (1958), «Unos pozos manantiales de época romana en la Alcudia de Elche», *Archivo Español de Arqueología*, XXXVI, p. 234-249.
- (1962), «Excavaciones en La Alcudia. Memoria de las Campañas 1953 a 1958», *Noticiario Arqueológico Hispano*, V (1956-61), p. 91-97.
- (1970), *Historia de Elche*, ARF, Elx.
- (1972), «Un cancel visigodo en La Alcudia de Elche», *Pyrenae*, 8, p. 167-172.

- (1974), *El cristianismo en Elche*, Caja de Ahorros Provincial de Alicante, Alacant.
- RAMOS FOLQUÉS, A. - RAMOS FERNÁNDEZ, R. (1976), *Excavaciones en La Alcudia de Elche durante los años (1968 a 1973)*, Ministeri d'Educació i Cultura, col. «Excavaciones Arqueológicas en España», Madrid.
- RAMOS MOLINA, A. (1997), *La Planimetría del yacimiento de La Alcudia de Elche*, CAM – Institut Alacantí de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant.
- RAMOS MOLINA, A. - TENDERO PORRAS, M. (2000), «Dos nuevos conjuntos termales en Ilici (La Alcudia, Elche)», *Termas romanas en el Occidente del Imperio* [Gijón, 1999], Gijón, p. 245-250.
- RAMOS SAINZ, M. L. (2003), «Las prácticas funerarias en la Hispania romana. Síntesis de su ritual», *Cursos sobre el patrimonio histórico* [Reinosa, 2002], 7, Santander, p. 175-205.
- REYNOLDS, P. (1993), *Settlement and pottery in the Vinalopó Valley (Alicante, Spain), a.d. 400-700*, Tempvs Reparatvm, British Archaeological Reports Internacional Series, Oxford.
- RIBERA LACOMBA, A. - SORIANO SÁNCHEZ, R. (1996), «Los cementerios de época visigoda», *Saitabi*, 46, Dossier: Necròpolis valencianes, p. 195-230.
- ROSSELLÓ CREMADES, N. (2012), *La necrópolis de Vistalegre (Aspe, Alicante)*, MARQ, Alacant.
- SÁNCHEZ DE PRADO, M. D. (1984), «El vidrio romano en la provincia de Alicante», *Lucentum*, III, p. 79-100.
- (2004), «El vidrio en Ilici. La funcionalidad del objeto», en *Iberia, Hispania, Spain. Una mirada desde Ilici*, CAM, Alacant, p. 213-222.
- SCHLUNK, H. (1948), «El arte de la época paleocristiana en el Sudeste Español. La sinagoga de Elche y el martyrium de La Alberca», en *III Congreso Arqueológico del Sudeste español* [Múrcia, 1947], Múrcia, p. 335-379.
- SEGURA HERRERO, G. - TORDERA GUARINOS, F. (1999), «La Antigüedad tardía en la cuenca del río Vinalopó (Alicante): El panorama funerario de los siglos v-vii dC», en *XXIV Congreso Nacional de Arqueología* [Cartagena, 1997], Múrcia, vol. IV, p. 531-542.
- SEVILLA CONDE, A. (2014), *Funus Hispaniense. Espacios, usos y costumbres funerarias en la Hispania romana*, BAR International series, Oxford.
- TENDERO FERNÁNDEZ, F. - PASTOR MIRA, A. (eds.) (2003), *CD Actuaciones arqueológicas en la Provincia de Alicante 2002*, CDL d'Alacant, Alacant.
- TENDERO FERNÁNDEZ, F. - GUARDIOLA MARTÍNEZ, A. - PÉREZ GARCÍA, A. (eds.) (2004), *CD Actuaciones arqueológicas en la Provincia de Alicante 2003*, CDL d'Alacant, Alacant.
- TENDERO PORRAS, M. - LARA VIVES, G. (2004), «Urbanismo», en *Iberia, Hispania, Spain. Una mirada desde Ilici*, CAM, Alacant, p. 125-132.
- TOYNBEE, J. M. C. (1971), *Death and burial in the roman world*, Thames & Hudson, Londres.

